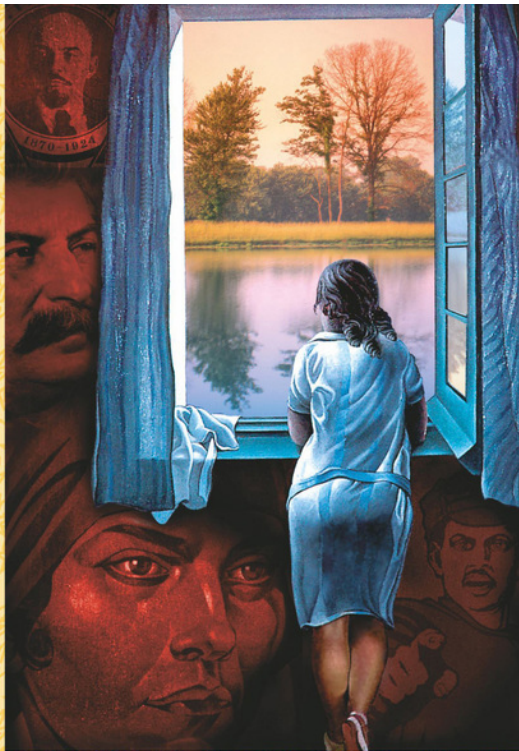

Ш К І Л Ї Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А І Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

М. ХВИЛЬОВИЙ

САНАТОРІЙНА
ЗОНА

 FOLIO

Микола Хвильовий

Санаторійна зона

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=11624714

Микола Хвильовий «Санаторійна зона». Повісті, оповідання, роман.

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури».

Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків; 2015

ISBN 978-966-03-7065-4

Аннотація

Миколу Хвильового (1893–1933) ще за життя називали революційним романтиком, «міцно зв'язаним з кращими традиціями української літератури» (М. Рильський). Передчуття страшних сталінських репресій (недарма герой Хвильового бачить бюст «чорного папи комуни» на фоні заграви) та страждання поневоленого народу України в часи Голодомору 1932–1933 рр. підштовхнули письменника до відчайдушного протесту – він пішов з життя, як один з його улюблених героїв, який своєю смертю спробував закликати революцію до милосердя.

Содержание

Романтик «в діадемі червоного страждання»	5
Повісті й оповідання	42
Кіт у чоботях[16]	42
I	42
II	47
Синій листопад[17]	63
I	63
II	68
III	73
IV	75
V	80
Дорога й ластівка[21]	86
I	86
II	88
Я	92
I	93
II	102
III	110
«Лілюлі»[27]	120
I	120
II	128
Пупишкін і мамочка	133
III	136

Мадам Фур'є	139
IV	142
Тульський пузатий самовар	147
Фінал	152
Епілог	153
Санаторійна зона[32]	157
I	161
Кінець ознакомительного фрагмента.	168

Микола Хвильовий

Санаторійна зона

Романтик «в діадемі червоного страждання»

Червоного кольору романтик революції Микола Хвильовий не любив. «Підвівся день... Пролляв червоною фарбою на сірий тоскний краєвид. Чи кров'ю може? Може кров'ю?»¹ Червоний збуджував, тривожив сумління, навіював настрої тривоги, душевного неспокою, відроджував пережиті сцени жорстокої вакханалії насильства, густі запахи крові й смерті. «В ліхтарях червоних відблиски крові – це юнача кров – моя» (1, 89).

Любив синій колір, блакитний, голубий. «Туди, в блакитні гарячі грози, стрілою натовп – летів». Там, де «проросла блакить», світло, простір, душевна рівновага і гармонія, надій безмежжя, вічність. Душа митця прагне гармонії світу, його ідеал – той душевний настрій, коли «міріади міріадів голубих метеликів над гармонією моєї душі» (1, 301), «гармонія істоти» і поривання образним словом «осідлати» го-

¹ [i] Хвильовий Микола. Твори: у 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 79 (далі посилання в тексті).

лубий вітер творчого самозвершення: «З тобою, вітре, побіжу в діадемі червоного страждання» (1, 91).

Той світ, у якому живе письменник, не прагне гармонії – він жорстокий і абсурдний, ворожий творчій особистості, яка вимушена або славити його, або бунтувати проти нього, або від нього відчужуватися і неминуче втрачати особисту і творчу свободу.

А втрата творчої свободи для Миколи Хвильового означала смерть.

...13 травня 1933 року Микола Хвильовий запросив до себе в квартиру в письменницькому будинку «Слово» своїх друзів-письменників Майка Йогансена, Миколу Куліша, Григорія Епіка, Івана Дніпровського, Івана Сенченка, Юрія Смолича начебто для читання нових розділів роману «Іраїда». Пили чай, говорили, господар узяв гітару і почав співати, декламувати «Беси» О. Пушкіна. Раптом вийшов в іншу кімнату. Пролунав постріл.

Дехто із письменників, зокрема Юрій Смолич, устиг прочитати залишену на столі передсмертну записку:

Арешт Ялового – це розстріл
цілої Генерації... За що?
За те, що ми були найщирішими
комуністами? Нічого не розумію,
За Генерацію Ялового відповідаю
перш за все я, Микола Хвильовий
«Отже», як говорить Семенко...
ясно.

Сьогодні прекрасний соняшний день.

Як я люблю життя – ви й не

уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте,

Як я був закоханий в це число?

Страшенно боляче.

Хай живе комунізм.

Хай живе соціалістичне будівництво.

Хай живе комуністична партія.

Р. С. Все, в тому числі й авторські права, передаю
Любові Уманцевій. Дуже прошу товаришів допомогти
їй і моїй матері.

13/V-1933 р.

Микола Хвильовий.

Та була на столі ще одна передсмертна записка, яку швидко, як і першу, прибрали до рук органи ОДПУ. Адресована вона доньці дружини письменника Любові Григорівні Уманцевій, якій він заповідав усе своє майно та авторські права. Про цей лист батька Любов Уманцева дізналася лише 13 грудня 1988 р. – через 55 років, коли прибула до Києва на вечір, присвячений 95-річчю з дня народження Миколи Хвильового, який організував Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Золотий мій Любисток,

пробач мене, моя голубонько сизокрила за все.

Свій нескінченний роман, між іншим, вчора я

знищив не тому, що не хотів, щоб він був надрукований, а тому, що треба було себе переконати: знищив – значить уже знайшов у собі силу волі зробити те, що я сьогодні роблю.

Прощай, мій золотий Любисток.

Твій батько М.Хвильовий

13/V-1933 р.

Харків.

...Ніяк не міг наважитися колишній секретар ЦК Компартії України з ідеології, академік АН УРСР Федір Данилович Овчаренко прийти на вечір пам'яті Миколи Хвильового і зачитати там передсмертні записки письменника. Із книги спогадів «Розповіді про неспокій немає кінця» Юрія Смолича я довідався, що Федір Данилович на настійливі прохання Юрія Корнійовича таки запросив за дорученням Першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста у КДБ України ці передсмертні листи Миколи Хвильового і ознайомив автора спогаду із «цими записками». Логічно було передбачити, що свідомий український вчений-інтелектуал Федір Овчаренко міг зробити і для себе копії цих записок. І правда, секретар ЦК Компартії не дозволив Юрію Смоличу зняти копію передсмертного листа, але для власного архіву це зробив.

Кілька разів я розмовляв із Федором Даниловичем, переконуючи його особисто зачитати ці останні листи Миколи Хвильового в присутності його доньки, яка на наше запрошення прибула із глибинки Росії – із Свердловська.

Вражена почутим до глибини душі, Любов Григорівна звертається з листом до Федора Даниловича з проханням надіслати їй копії передсмертних звернень Миколи Хвильового: «13 травня 1933 року. Я страшенно переживала смерть свого учителя і друга – Григоровича. Мене відвезли до міста Золочева в стані близькому до втрати розуму (без мови). В тому ж травні я вперше почула про два листи, що залишив нам Григорович. Один лист до мене. Пройшло чимало років, але для мене, як вчора... І ось раптом 13 грудня 1988 року я почула ці листи, які Ви зачитували на ювілейному вечорі!

Важко собі уявити, що я пережила!!!.. Що сказати, я чула тільки «позовні» – любисток, милий, «золотий» (якщо не помиляюсь).

З того часу як я покинула Київ, я без сну (ось і зараз три години ночі), як натягнута струна...

Прошу ще раз мене вибачити. Мені треба прочитати ці листи, доки я ще живу!! 17 червня 1989 р. у мене ювілей – 75 років. Почала потроху писати спогади та все зупинилося».²

Федір Овчаренко надсилає Любові Уманцевій обидва листи-копії і дає високу оцінку Миколі Хвильовому – письменникові та українському патріотові: «Людина, яка в листі до доньки виявляє стільки життєлюбства, щирості і віри в майбутнє, яку сталінщина загнала у безвихідь, перед такою людиною ми схиляємо голову і віддаємо йому шану, свою любов і надію на справедливе повернення українському наро-

² [iii] Овчаренко Ф. Д. Спогади. – К.: Оріяни, 2000. – С. 281–282.

дові».³

Арешт найближчого друга Михайла Ялового (Юліана Шпола) був останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння Миколи Хвильового. За цим арештом письменник вбачав, як написав він у передсмертному листі, «розстріл цілої Генерації...» На трагічний день 13 травня поет, прозаїк, драматург, перший президент Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ), талановитий організатор видавничої справи і літературного життя Михайло Яловий був уже за ґратами. Його буде звинувачено в шпигунстві на користь Польщі, в підготовці замаху на Першого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева, в «шумскізмі» і засуджено на 10 років виправно-трудових таборів. Вини Михайло Яловий не визнав, відбував заслання на Соловках, де і був розстріляний 3 листопада 1937 року разом з великою групою української інтелігенції «на честь» 20-ї річниці більшовицького жовтневого перевороту.⁴ Микола Хвильовий ніжно любив свого талановитого друга, якого так зворушливо вітав у «Вступній новелі»: «Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Я – вірю!» (1, 124).

В що так натхненно вірив цей романтик і мрійник, який «з висоти свого незрівнянного нахабства плював демонстративно «на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку»? В те, що йому судилося довге творче життя і доля забезпечить

³ [iii] Там само. – С. 282.

⁴ [iv] Див. детальніше: Шпол Юліан. Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 2007.

«зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років («я думаю прожити сто п'ятдесят»)? (1, 122).

Вірив у життя, у безсмертя творчого слова, яке володіє магією особливого впливу на людину і суспільство:

«Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово!» (1, 123).

Митець сподівався цим магічним словом наблизити реалізацію своєї високої віри – майбутню «загірну комуну», гармонійно облаштований для людини світ: «Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти» (1, 123).

Він і помер, свідомо обравши улюблене число 13 – число свого дня народження, в яке був закоханий, але яке в народі вважалось нещасливим. Помер заради життя своїх друзів і колег, над головами більшості яких уже нависла сталінська сокира терору. Та прагнення Миколи Хвильового викличним самогубством застерегти терористичний режим від «розстрілу цілої Генерації», цим останнім у житті вчинком підсилити трагічне звучання стану української літератури і мистецтва не зупинило криваву вакханалію.

Мужність Миколи Хвильового вражає. Самогубство талановитого художника слова, лідера літературного процесу, пристрасного полеміста розвіяло будь-які ілюзії щодо свободи художньої творчості та переконало багатьох-багатьох, що в нестерпно важкій атмосфері насильства над творчою та суспільною свободою сподіватися на те, що ця країна уникне

прізви кривавого термідора, нема надій.

Процеси деіндивідуалізації людини, її внутрішнього роздвоєння, втрати перспективи буття, зумовлені декретивним контролюванням її суспільної поведінки, способу мислення, ціннісних орієнтацій, набувають загрозливих масштабів. Наростає спекулятивне жонглювання цитатами з праць Маркса – Леніна – Сталіна з метою теоретичних обґрунтувань концепції побудови соціалізму за казарменими принципами Троцького і Сталіна, поступово обмежується шляхом централізації діяльність творчих спілок, організацій і об'єднань, посилюється партійний контроль і цензура, згортається українізація, руйнується історично-культурна спадкоємність, яка тільки почала відроджуватися... Національне самоусвідомлення української людини загальмовується, духовне обличчя нації так і не змогло увиразнитися. Теза Миколи Хвильового про орієнтацію на «психологічну Європу» і про необхідність певного відсторонення від літератури російської з метою вироблення власного національного шляху розвитку літератури і мистецтва була піддана нещадній партійній критиці, визнана ідеологічно шкідливою, політично помилковою.

Чи був Микола Хвильовий «найщирішим комуністом»? У його розумінні – так. Був українським комуністом, вірніше соціалістом за переконаннями, який виношував, утверджував зброєю і словом ідеали соціальної рівності, національної справедливості, гармонійної світобудови, «світової

пролетарської революції», переконував читача, що чує, як «по нашій республіці ходить комуна, урочисто переходить з оселі в оселю і несе щастя»...

Як його манила і заворожувала революція – ця досвітня симфонія, яка натхненно зазивала романтичного юнака у «замрійну далеку далину», як ідеали свободи, рівності та справедливості нарощували його творчу енергію і вона буквально вибухала символічно-алегоричними образами!

Ми захлинули простір,
і подих вітру (зі сходу вітру)
погладив нам долоні
(А вам?...
Ах, бризни кров, бо
ми є ви із іншим
змістом!).
Так знайте —
біля жердин горить мета,
як діамант в гущавині темряви.
Тримаймо стяг міцніш
індустрії – комуни!
Не проза це, а пісня відродження! (1, 99)

Така епатажно різка, «вирощена» на індустріальній лексиці поезія «першого поета-робітника на Україні» (Майк Йогансен) з'являється у спільній збірці поезій «2» (1922) Миколи Хвильового і Валер'яна Поліщука.

«Аз єсмь робітник...» – презентує себе автор вірша

«Досвітні симфонії». Крім вірша «Досвітні симфонії», Микола Хвильовий є автором поеми «В електричний вік» (1921), збірок поезій «Молодість» (1921) і «Досвітні симфонії» (1922).

Микола Хвильовий разом зі своїми талановитими друзями Володимиром Сосюрою і Михайлом (Майком) Йогансенем реалізує в поетичних формах положення «Універсалу до робітництва і пролетарських мистців українських»,⁵ який передбачав започаткування «ери творчої пролетарської поезії справжнього майбутнього».

Микола Хвильовий натхненно експериментує, досягаючи особливого звукового нарощення експресії завдяки майстерному інтонаційному тонуванню складу, вміло використовує алегорії, асонанси, асоціації, наголоси... Водночас поет застосовує і традиційну народну образність, ліричну мелодику національної пісенної творчості, поетичні форми і засоби із творчого арсеналу Шевченка і Франка... Все так, як було заявлено в «Універсалі до робітництва і пролетарських мистців українських»:

«Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва. Формуємо загони. Організовуємо регулярну армію мистецтв пролетаріату.

Наші лави крилаті спаюватимемо дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші

⁵ [v] Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. – Х., 1928. – Т. 2. – С. 65.

й пророки – Шевченко і Франко».⁶

Поеми, вірші Миколи Хвильового друкуються поряд із поетичними творами Павла Тичини, Валер'яна Поліщука, Михайля Семенка, Володимира Сосюри, Майка Йогансена... На сторінках «Шляхів мистецтва» за 1921 рік «Поема моєї сестри» Миколи Хвильового поруч із поемою «В космічному оркестрі» Павла Тичини, ритмованим романом Валер'яна Поліщука «Ярина Курнатовська», «Каблепоемою за океан» Михайля Семенка та поемою «Навколо» Володимира Сосюри... Він – провідний поет епохи напружених творчих пошуків нових образно-виражальних засобів і художніх форм. «М. Хвильовий, крім того, що він поет – як слід тому бути – з повним розумінням науки поезики, ще й іде своїм шляхом, яким до нього не йшов ніхто ні в російській, ні в українській літературі, – це справжній і оригінальний майстер»,⁷ – переконаний автор статті «Елементарні закони версифікації (віршування)» Майк Йогансен.

Двадцятивосьмилітній слюсар Микола Хвильовий публікується в альманахах «Штабель», «На сполох», в збірнику «Жовтень», у журналі «Шляхи мистецтва», видає першу поетичну збірку «Молодість» і як поет-робітник огортається літературною славою. Здавалося б, саме поетичний талант і буде розвивати Хвильовий, зважаючи на успіх його двох збірок поезій – «Молодість» та «Досвітні сим-

⁶ [vi] «Жовтень». Збірник. Листопад 1921 р.

⁷ [vii] «Шляхи мистецтва», 1921 р.

фонії». Але поета захоплює проза, передусім жанр новели, імпресіоністський етюд, лірична елегія, романтична фреска, «найжачені» сатиричними та іронічними «голками» оповідання і повість...

Перша книга прози «Сині етюди», яка з'явилася друком у 1923 році, підняла високу хвилю читацьких захоплень і сколихнула вразливу на новаторські пошуки критику. Симптоматично, що обережний у сприйнятті творчих експериментів досвідчений літературознавець Михайло Могилянський високо оцінить цей прозовий дебют: «Один із найталановитіших пролетарських поетів М. Хвильовий явився зараз новатором у галузі художньої прози у своїх свіжих і сильних “Синіх етюдах”»...⁸

Захоплювала і вражала романтична експресивність стилю прозаїка, емоційна чутливість образного мислення до відтворення почуттів, переживань, думань, якими була наповнена «буремна доба горожанських воєн», нестримне поривання передати у системі художніх образів «запах епохи», віра в ідейно-естетичну місію слова як ефективного засобу вдосконалення світу. Микола Хвильовий сподівався, що його слово, гаряче від співпереживання долі революції як жертвовного очищення від гріховності, зла і фальші, наповнить суспільні настрої і почуття вітальною силою і допоможе завершити цю кардинальну ломку людини і світу гармонізацією стосунків між особистістю і навколишньою дійсністю.

⁸ [viii] Книга і революція. – 1923. – № 4 (28). – С. 74.

Та спричинена революцією і громадянською війною деформація особи досягла критичної межі, за якою чорніло провалля моральної і духовної деградації. Проте письменник ще не втрачає надії на слово, ще намагається втримати людину на краю прірви міфотворчим стимулюванням її уяви, фантазії і заманюванням у світ мрії, в блакитні далі «загірної коммуни», «азіатського Ренесансу», «Раю земного».

Постреволюційна деформація особистості внаслідок руйнування традиційних цінностей породжувала, і на це чутливо зреагував Микола Хвильовий, нові конфлікти між людиною і владою. Революція – це кардинальне соціальне зрушення, відповідальність за яке взяла на себе як ініціатор та її здійснювач більшовицька влада, затьмарена фізичними і моральними стражданнями мільйонів. Багато із тих рядових «муралів революції», якими є жінки у новелах «Кіт у чоботях» і «На глухім шляху», є насправді жертвами революції, хоча й не усвідомлюють до кінця своєї зайвості в умовах переможного владарювання цинічної більшовицької еліти. Їм судилося заблукати на «глухім шляху», зникнути «у глухих нетрях республіки», непомітно, без особливого визнання їхніх революційних заслуг, відбудовувати мурашиною працею те, що вони руйнували, перебудовували насильством і кров'ю. А письменникові так хотілося вишити романтичним золотом благородство і жертвність жінки в ім'я революційних ідеалів! Автор новели «Кіт у чоботях» вважав, що йому вдалося проспівати «степову бур'янову пісню цим сірень-

ким муралям» (1, 155), бо справді він їх любив, таких непо-
мітних, але таких жертвних, натхнених вірою у відновлен-
ня гармонії між людьми. Адже й сам письменник, який із
1916 року перебував на фронтах Першої світової війни, во-
ював на чолі організованого ним загону проти петлюрівців,
гетьманців, дроздовців і пов'язав у 1919 році себе членством
у комуністичній партії більшовиків, пройшов із цими «му-
ралями» «з краю в край нашу запашну червінькову револю-
цію» (1, 155), бачив сам, як «ходить “кіт у чоботях” по бур'я-
нах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото,
а яке – ви знаєте».

У дивовижно-химерно-фантастичних «Арабесках» Ми-
кола Хвильовий зробив оригінальне «вкраплення» під на-
звою «Деталь із моєї біографії». В уяві письменника зрина-
ють спогади-рефлексії, напівреальні образи, ремінісценції,
асоціації – відкривається «легко-синя даль надзвичайного
минулого», в якому присутній спокусник його майбутньої
матері, яка начебто «на другий день *умерла*», батько, який
любив полювати на вальдшнепів, мовчазна, таємнича Марія,
Маріам, сіроока гаряча, юна, м'ятежна наречена, в яку ро-
мантично закоханий цей безумний романтик...

Насправді мати письменника, Єлизавета Іванівна Тара-
сенко, пережила його смерть і смерть другого сина Олек-
сандра, батько, вчитель Григорій Олександрович, який по-
лишив сім'ю, і матері довелося самій виховувати п'ятеро ді-
тей, захопив найстаршого сина Миколу і книгами, і мисли-

ВСТВОМ...

Микола Григорович Фітільов (справжнє прізвище письменника) народився 13 грудня 1893 року в селищі Тростянець на Харківщині (тепер райцентр Сумської області). Закінчує початкову школу в Калантаєві, продовжує навчання в Богодухівській гімназії, екстерном складає іспити й одержує гімназійний диплом. Працює на різних посадах у селах, босякує, воює, закохується...

На жаль, свою автобіографію Микола Хвильовий не завершив. Невідомою залишається й доля особистого архіву письменника. Є свідчення, що Микола Хвильовий ввечері 2 травня 1933 року передав на збереження тодішньому керуючому справами Ради Народних Комісарів УРСР Олексієві Михайловичу Кисельову валізку, в якій були рукописи, щоденник за 10 років, листи, фотографії... Згодом Олексій Кисельов був репресований.

Дві пристрасті володіли романтичною натурою Миколи Хвильового: індивідуальною енергією таких, як він, м'ятежних комунарів, злютованих у «залізне, кам'яне – ми», відновити порушену революцією рівновагу світу і промчатися «феєрверками гіперболізму крізь темряву буденщини» (1, 317) – пізнати «силу безсмертного слова», магію його перетворення в непереможну, всесильну енергію.

Та ще в поемі «В електричний вік», а це 1921 рік, молодий поет-робітник, поет-комуніст в мажорну мелодію вкраплює трагічну ноту:

І молився я:

Отче наш – електричної системи віку!

На твоїх крицевих віях

Запеклася майбутня сльоза (1, 81).

Ця сльоза забринить на віях молодії, закоханої в комуніста Мишка дівчини, трагедія якої коріниться не лише в зраді самовпевненого будівничого комуні, але й «установленням власті» («Життя»).

Ця сльоза прощення своїх фанатичних синів матір'ю-вдовою, яка сприйняла революцію як «божественний бальзам», бо вона обнадіяла поверненням Остапа та Андрія додому («Мати»). Вернулися вони, ожорсточені безжальним насильством, наповнені ненавистю один до одного і прагненням братерської крові заради торжества чужої ідейної правоти.

Микола Хвильовий свідомо переніс трагічну колізію повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя у свій буремний вік заради підсилення національних наслідків кривавого розбрату українського народу, породженого більшовицькою вірою в досягнення шляхом насильства свободи і справедливості.

Самопожертва вдови провінційного кравця задля порятунку життя старшого сина сягає символічного узагальнення. Братовбивство неминуче загрожує існуванню національного храму, в якому зоріє образ Марії Богородиці.

Богоматері судилося пройти тернистий шлях земних страждань і душевних потрясінь – цей образ у творчості Миколи Хвильового підсилює болючі рефлексії над втратою людською особистістю внутрішньої гармонії, над роздвоєнням людського «я» внаслідок найбільшої згуби, якої може зазнати душа людини, – віри в Бога.

Біблійний образ Марії проступає в художній тканині новел «Синій листопад» і «Заулок» завдяки появі в цих творах центральних дійових осіб – жінок Марії і Мар'яни. Їхні страждання є наслідком їхньої ж вини – участі в революції, яка вимагає жертви. Якщо не смерті, то втрати душевної рівноваги, моральних компромісів, знеособлення і, як наслідок, руйнації особистості внаслідок втрати сенсу буття в цьому безнадійно-трагічному світі. Такі герої М. Хвильового, як Сайгор із оповідання «Пудель», як анарх із «Повісті про санаторійну зону», як Б'янка із «Сентиментальної історії», свої почуття втрати сенсу буття, безвиході, розчарування, байдужості, а то й презирства до цього фальшивого, ілюзорного «нового світу», «нового життя» переборюють або примиренням з існуючим станом речей, або самогубством.

Друкарка Тетяна, яка закінчила гімназію із золотою медаллю («Пудель»), відчула себе загубленою в цій соціально-економічній реальності людиною, про що признається цинічному обсерваторові людських проблем Сайгорові: «Так-от: загубилась людина в стосах паперу, і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку» (1, 355).

Романтично налаштована, окрилена надіями досягти омріяних далей у коханні і в пореволюційній дійсності Б'янка («Сентиментальна історія») стає, врешті-решт, однією із припинених в аморальній покорі співробітниць таємничої «установи». А ще так недавно вона «тоскувала за тим незнаним, що загубилося десь у далеких краях», згадувала свого брата – страшенного мрійника, який загинув на барикадах із вірою «в якесь надзвичайне безсмертя», «бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни» (1, 488). Натомість прийшла «дичавина тамерланщини», над країною «зашуміла модернізована тайга азіатщини». Товаришка Уляна заздрить Б'янці як людині нового покоління, яке вже не розуміє «терзань» творців революції.

«Спокушена» революцією, її романтичними ідеалами, комуністка Уляна опинилася, мов та біблійна Єва, поза «раєм».

У розмові з Б'янкою вона признається: «Справа в тому, що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни... Ви ніколи не були на тому березі, і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того: ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично ми були зразкові люди» (1, 502).

З особливою іронічно-сатиричною майстерністю розвінчує Микола Хвильовий пристосування радянського чиновника-комуніста Івана Івановича (повість «Іван Іванович»).

Бюрократизація значної частини комуністів, їхня цинічна мімікрія до умов непу особливо вражала й обурювала чесного письменника. Громадська демонстрація ідейної та моральної чистоти різко контрастує з міщансько-буржуазним стилем життя «ортодоксального марксиста» Івана Івановича і його дружини-комуністки. Микола Хвильовий майстерно пародіює стиль мислення цього «революціонера з голови до п'ят», то епічно, без емоційних збурень оповідає про безбідне життя «зразкового партійця», то іронічно вибухає, саркастично висміює засоби, прийоми і методи пристосування заради комфорту та ідеологічної відповідності партійним настановам.

У творчості М. Хвильового проблема деформації людини пореволюційної дійсності розкривається завдяки багатому арсеналові художніх засобів і прийомів, серед яких моделювання власної реальності, сміливе поєднання реального і фантастичного планів, творення нових міфів, алегорія, гіпербола, іронія, пародія, сатира, гротеск, визивна гра з читачем і заманювання його уяви у світ авторського вимислу, міфодеструктивність, поліфонія і фрагментарність текстів, багатозначні рефрени, енергійні ритми, інтертекстуальні алюзії, міфологізація та метафоризація, романтизація та деестетизація...

Проблема буття людини в жорстокому, доведеному до абсурду світі, яка переживає духовну і моральну кризу, є чи не визначальною в прозовій творчості Миколи Хвильового. Модерністську інтерпретацію цієї проблеми письменник художньо досконало пропонує в найяскравіших творах – новелі «Я (Романтика)» і повісті «Санаторійна зона».

Микола Хвильовий майстерно моделює світ «поза Богом», світ, у якому поруйновані базові основи людського співжиття, світ, де буттєва модель має трагічний або абсурдний вимір.

Я із однойменної новели наголошує: «Я – чекіст, але і людина». Роздвоєння особи – наслідок внутрішньої боротьби між фанатичним служінням революції і ледве пульсуючим бажанням прислухатися до голосу серця, до поклику матері.

Це вона – милосердна мати «м'ятежного» сина-чекіста, інсургента-комунара – приходить у його спотворену жахіттям смерті фантазію і намагається вивести із доведеного тагабатівськими ідеями до абсурду світу. Та Матір Богородиця не може порятувати свого «блудного сина», приреченого революцією на зловісне самоспалення у вогні фанатизму. Гине від його пострілу з маузера мати – і цим садистський «главковерх чорного трибуналу комуни» остаточно вбиває у собі Бога. Далі дорога в нікуди («Я йшов у нікуди»), далі буття в чорній пітьмі інфікованого ідеями насильства фанатика комуни, людини-мутанта, а «печальна мати з очима Марії» відходить у вічність із молитвою за грішного сина на устах.

Символічна Марія приходитиме до щирого комунара Хвильового, зринатиме в його уяві і поглиблюватиме розколотість власного «я». Буде він викликати її образ із далекого туману, з тихих озер загірної комуни в надії перебороти її милосердним прощенням ту духовну катастрофу, яка спричинена його участю у вакханалії насильства. А ще недавно ця дивна жінка з біблійним ім'ям Марія, Мар'яна, Маріам символізувала нову епоху і мала принести солодку втіху щастя тим, хто в неї безтямно був закоханий. Ще недавно молодий романтик посилав їй із містичним благанням молитви-прохання дарувати енергію натхнення, «щоб розказати, як ішла, як прийшла, як гриміла молода епоха», бо ж ніхто не написав ще «справжньої книжки (поєми) про нашу – у віки – революцію» (1, 305). Ще недавно бачив він її сіроокою, гарячою юнкою, але вже з багряним шрамом на простріленій скроні, яку вона затулила жмутом духмяного чебрецю і мчить по ланах часу у безсмертя.

«Марія у вінку» зродилася в творчій уяві ще поета-початківця, аби бути символом його натхнення й уквітчувати «лоно страдниці-землі в троянди», а «кров і бризки мозку під личаками» перетворювати у вино й желе.

«Я даю тобі запах слова», – звертався до неї митець в наївній вірі надати творчості – «безсмертному слову» – магічної сили, здатної згармонізувати світ.

У лірико-філософській мініатюрі «Дорога й ластівка», густо насиченій метафоричною образністю і символістською

поетикою, Микола Хвильовий чутливо відтворив особистісні душевні потрясіння, зумовлені внутрішнім роздвоєнням між пориванням (і необхідністю!) особистої і творчої свободи та зобов'язаністю жити в обмеженому владними приписами суспільстві. Який же тоді сенс, який смисл життя, чи є можливість вибору, і якщо є, то чи цей вибір можливий в координатах реальної дійсності? І чи це роздвоєння особистості, творчої особистості, яка усвідомила неможливість реалізації мрії про «революцію – Рай земний» шляхом насильного ошчасливлення людини, нації, не прирікає її на вічні муки сумління? Невже це натхненна «радість бунту проти логіки» (1, 318), яку пережив Хвильовий в поліфонічних «Арабесках», була лише своєрідним маніфестом, ідейно-естетичною програмою, якою митець продемонстрував свій жанрово-стильовий потенціал, майстерне володіння естетичним арсеналом різноманітних літературно-мистецьких шкіл, напрямів, індивідуальних творчих методів? Не тільки, бо в цих новелах, які відкривають («Вступна новела») і «закривають» («Арабески») перший том («Етюди», 1927) творів Миколи Хвильового, як і новела «Дорога й ластівка», що посіла значиме ідейно-світоглядне місце і в «Синіх етюдах», і в цьому ж першому томі «Творів», метафорично змодельована ідейна та естетична система митця та пророчо передбачена неминуча особиста духовна катастрофа.

Цей екзистенційний виклик, який кинула художникові пореволюційна дійсність поглибленням прірви між мрією

і реальністю, між ідеалами романтизованої революції і цинічним ігноруванням та безжальним знищенням людського «я», Микола Хвильовий прийняв і цим самим прирік себе на самовідчуження і, нарешті, на духовний крах та фізичну смерть.

Письменник не випадково моделює ці ситуації вибору в конфліктному протистоянні «miteць і влада» в оповіданнях і повістях. Андрій – герой-miteць із оповідання «Лілюлі», змушений капітулювати перед цим жорстоким і холодним світом. Жодних ілюзій про всесильність «священного слова», miteць не може дорівнятися Богові в цьому абсурдному світі, а як інакше зберегти внутрішню рівновагу і духовну цілісність? Міф про художника-деміурга розвінчаний. Залишається лише пожертвувати своїм життям і цим кинути виклик ворожій творчій особистості системі.

Для головного героя повісті «Санаторійна зона» анарха самогубство є єдиним виходом із фатального стану втрати ціннісних орієнтирів, тотального пригнічення, порятунком від безвиході і непереборного презирства до земного буття.

Анарх – переможений переможець, його революція – перемогла, але він у стані внутрішньої поразки, бо його ідеал майбутнього Ренесансу дійсності зруйнований. І передусім у його душі, оскільки зло, заподіяне ним заради торжества «азіатського ренесансу», – розстріли, насильства, «вбивство Бога», – почало свою руйнівну місію із душі анарха, знищуючи його власні життєдіяльні сили.

Символічного значення набуває сама санаторійна зона – цей замкнено-відкритий простір, ця «незамкнена тюрма», яка породжує аналогію із СРСР як суцільним закрито-відкритим гулагівським табором, де існують і «вільні» в'язні, і ув'язнені в'язні.

У «санаторійній зоні», як у театрі абсурду або театрі маріонеток, кожен герой має свою, визначену автором-режисером роль. Письменник, по суті, здійснює своєрідне ідейно-світоглядне розчленування авторського «я» на ряд образів-проекцій, які віддзеркалюють персоніфіковані соціальні типи. Анарх – переможець-революціонер, який намагається осмислити причини і наслідки перемоги-поразки; Хлоня – юний творець патетичних новел, ідеали якого поруйнував «невидимий ворог»; Карно – «караюча десниця» переможної революції; Катря – наївне сковородинівське поривання осмислити філософію життя; «хвора» – «муравель революції», її дисциплінований солдат, який прагне відтворити у спогадах справжній «запах епохи»; Майя – «тайна чекістка», ідейно екзальтований демагог, готова вислідити, донести, революційною фразою розіп'ясти ближнього на політичному хресті; Клавдія – переконаний будівничий соціалізму; Унікум – пристосованець-обиватель.

Ідейно-світоглядне «завантаження» своїх персонажів Микола Хвильовий здійснює передусім заради оприлюднення образного «унаочнення» власних думок, сумнівів, переживань і сподівань. Письменник повсякчасно викликає читача

на ідейний диспут, на дискусію, що особливо яскраво відкрилося в першій частині роману «Вальдшнепи». Як відомо, цей роман був написаний влітку 1926 року в селищі німецьких колоністів під Херсоном і опублікований у п'ятому номері журналу «ВАПЛІТЕ» за 1927 рік.

Друга частина «Вальдшнепів» з'явилася на сторінках шостої книги «ВАПЛІТЕ» за 1927 рік, але весь тираж цього номера був конфіскований і знищений.

У романі «Вальдшнепи» «оживає» той садистський «главковерх чорного трибуналу комуни», «нікчема..., яка віддалась – на волю хижої стихії», під прізвиськом Карамазов. Недавній фанатичний комунар розповідає жорстоко прагматичний, без Бога в душі і милосердя, холодній матеріалістці Аглаї про те, як колись, у роки Громадянської війни, особисто розстріляв когось із близьких йому людей біля монастиря, а також під час відступу Червоної гвардії пострілом у потилицю безжально розправився з однією із жінок-мародерок.

Дмитрій Карамазов, як і його двійник (чи минуле Я?) із новели «Я (Романтика)», чітко, бездумно, без докорів совісті «виконував свої обов'язки перед революцією», а тепер, в умовах непівської дійсності, утвердження цинічної більшовицької бюрократії та перероджень комуністів, змушений болісно переживати своє розчарування в компартії, в її можливостях реалізувати ті ідеали, заради яких він проливав кров інших і ризикував власним життям. Проте і в умовах вибореної й ним соціалістичної дійсності Карамазов про-

довжує обстоювати цинічне кредо «мета завжди виправдовує засоби» і стверджувати: «В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство в ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин» (2, розділ II).

Микола Хвильовий передчував, що в свідомості таких фанатиків революції визрівають отруйні жала нового фанатизму, запліднені ідеєю наростання класової боротьби, бачив, як червоні прапори диктатури пролетаріату, насправді диктатури компартії та її смертельного знаряддя ЧК, ОДПУ, наповнюються новою кров'ю, набухають новими злочинами – масовими репресіями, гулагами, голодоморами.

Микола Хвильовий вкладає в уста Аглаї думки, які характеризують Дмитрія Карамазова, хоча насправді це самоаналіз автора, чесна оцінка своєї життєвої долі: «Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть – і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і

стояв грізною примарою на путях світового прогресу, і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму» (2, розділ IX).

Микола Хвильовий ще не втрачав надії на реалізацію соціалістичного ідеалу свободи, рівності й справедливості, але не з допомогою компартії, а з новими національними силами, які зростатимуть в процесі національного відродження. Цю свою ідейно-світоглядну позицію письменник із особливою полемічною гостротою, майстерно, використовуючи засоби іронії, сатири, пародії, висловив у започаткованій ним же літературній дискусії 1925–1928 років.

У першому циклі памфлетів «Камо грядеши» (1925) і в другому під назвою «Думки проти течії» (1926), як і в памфлетах «Апологети писаризму» та «Україна чи Малоросія?», Микола Хвильовий обстоював необхідність виходу української літератури і культури на нові, європейські та світові рівні. Він рішуче виступав проти повсякчасного «копіювання» мистецьких явищ із інших культур, передусім російської, закликав не орієнтуватися на примітивне «просвітянство» та сліпе поклоніння національним традиціям без творчого їх осмислення та розвитку, гостро висміював поспішне сількорівське та робкорівське «наскакування» на так звані злободенні теми та їх примітивне, графоманське відображення.

«Українське мистецтво мусить найти найвищі естетичні

цінності»,⁹ – стверджував Хвильовий, але для цього необхідно створити «нормальну атмосферу культурного будівництва» і піднімати художній рівень літератури і мистецтва «на рівень світових шедеврів».

«Наша постановка тільки в тому випадку буде мати реальні наслідки, коли нове суспільство стане розглядати наше мистецтво в фокусі світових мистецьких колізій»,¹⁰ – узагальнював М. Хвильовий. Гарячий полеміст висуває гасла про орієнтацію літератури на «психологічну Європу», «геть від Москви», «азіатського ренесансу», «романтики вітаїзму». Хвильовий переконаний, що культурне відродження України прискорить процес національної самоідентифікації, наповнить почуття і настрої мільйонів українців гордістю за свою мову, історію, культуру. Та для цього необхідно покінчити з культивуванням жакливого позадняцтва, культурного епігонізму, який виріс на рабській психології, на здатності лише повторювати, копіювати досягнення інших культур, передусім культури російської. «Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо

⁹ [ix] Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? Памфлети. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 112.

¹⁰ [x] Там само. – С. 110.

він боїться – *дерзати!*».¹¹

Сам Хвильовий не боявся «*дерзати*», за що був підданий вульгарній критиці й політичним звинуваченням та шельмуванням.

Не в характері революціонера в царині духу, в сфері культури було мовчати, бо усвідомив: революційні соціально-політичні перетворення не змінюють кардинально соціальної психології, суспільні настрої в плані духовного оздоровлення та морального удосконалення суспільства – на поверхню виринає ідеологічно-спекулятивна, вульгарно-претензійна, аморальна когорта діячів «на замовлення», прагматичних пристосуванців, для яких влада – будь-якою ціною. Найчастіше такі фанатики революції та одержимі владою політичні авантюристи і руйнують усе «до основ» – культуру, традиції, базову систему суспільних відносин, знищують озоновий захист духовного ядра цивілізації.

Революція – це соціальний і духовний катаклізм, вибух негативної енергії, який передусім руйнує базові основи буття, традицію, розриває духовні зв'язки між культурними циклами розвитку людства. Тому Микола Хвильовий так уважно знайомився з працею німецького філософа Освальда Шпенглера «Занепад Європи», яка набула надзвичайно широкого розголосу. Його ідея з'яви нового стилю української літератури і мистецтва – «азіатського ренесансу» й четвертого відродження людства, впровадження якого беруть на

¹¹ [xi] Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? – С. 110–111.

себе романтики вітаїзму, провідники активного романтизму, пов'язувалася з орієнтацією на «психологічну Європу», на творче освоєння дантівсько-фаустівських традицій європейської культури. Хвильовий закликає освоювати внутрішній потенціал української культури, творчо поєднувати його з духовним потенціалом європейської цивілізації, досягати того рівня і тієї енергії розвитку національної культури, які дозволяють реагувати на зміни і сприймати інновації.

«Отже, ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самотійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів... Колись якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати той природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самотійність порожнім псевдомарксистом значить не розуміти, що «Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав»,¹² – стверджує Микола Хвильовий у памфлеті «Україна чи Малоросія?» 1926 р., який лише через п'ятдесят п'ять років з'явився друком.

¹² [xii] Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? – С. 234.

У цій статті чітко виразилася кардинальна переорієнтація світоглядних засад письменника. Він неоднозначно наголосив на необхідності вибудови свого самостійницького шляху творення державності, закликав «покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру»,¹³ перестати «торохтіти порожнім псевдоінтернаціоналізмом», ще раз (вкотре!) пояснив своїм опонентам суть понять «Європа», «Росія» і «азіатський ренесанс».

У цих немилосердно важких умовах тоталітарної системи Микола Хвильовий намагався підносити дух творчого змагання, утверджувати віру в те, що «наша епоха все-таки залишається великою епохою ренесансу, що розчиняє двері тому весняному повітрю, яке є легеньким і радісним вітерцем з Азії», переконувати себе й інших, що ми маємо наше – національне – відродження: «Ми вже все маємо – і буйні фарби Петрицького, і конструктивну чіткість Мелера, і прекрасні звуки Вериківського, і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і..., і..., і... Але ми не маємо відповідної атмосфери».¹⁴

Зрозуміло, чому памфлет «Україна чи Малоросія?», написаний наприкінці 1926 р., не був надрукований. Його skonфіскував Агітпром ЦК КП(б)У. Партійно-державні структури Москви і Харкова почали рішучу боротьбу з М. Хвильовим та його однодумцями. Навіть недавній йо-

¹³ [xiii] Там само. – С. 235.

¹⁴ [xiv] Там само. – С. 265.

го друг, такий же запальний дискусіант, державний функціонер і літературний критик Володимир Коряк, який писав про Хвильового: «Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить», виступить із вульгарно-соціологічними звинуваченнями М. Хвильового в статті «Хвильовистий соціологічний еквівалент (листя темної людини)». Інший літературознавець і партійний діяч Андрій Хвиля після прочитання другої частини «Вальдшнепів» виносить категоричний присуд письменникові у статті «Від ухилу – в прірву»: «Він обплював партію, соціалістичну Україну і в яскравих художніх формах розгорнув перед читачами картину загнивання революції, картину термідора».

Таке ідеологічно-вульгарне обвинувачення, яке прозвучало із уст завідуючого сектором преси ЦК КП(б)У, згодом заступника наркома освіти, було жорстоким і виражало не стільки позицію колишнього боротьбиста, знавця літератури і мистецтва, а позицію компартії, позицію московського центру. Цим оголошенням партійної позиції щодо творчості Миколи Хвильового – філософсько-художнього узагальнення морально-психологічного стану українського суспільства «доби революції і реконструкції» – Андрій Хвиля не порятував себе. Вже 13 серпня 1937 року він буде заарештований. Саме тоді, коли до Києва прибуде комісія з Москви в складі В. Молотова, М. Єжова і М. Хрущова для рішучої боротьби з українським національним пробудженням. З цією ме-

тою московська комісія скличе пленарну сесію ЦК КП(б)У, яка «розвінчає ворогів» з такою нещадністю, що майже усіх членів Політбюро ЦК, всіх членів Оргбюро і Контрольної комісії, сто членів і кандидатів у члени ЦК буде заарештовано. Як і весь уряд УРСР разом із народним комісаром освіти В. Затонським та його заступником А. Хвилею.

Не уникне «караючої десниці диктатури пролетаріату» і Володимир Коряк, який колись, а саме в 1925 році, вітав свого друга – автора «Синіх етюдів» гаслом «Хай живе дух неспокою!». Це гасло Микола Хвильовий зробив своїм життєвим і творчим девізом. Захоплена оцінка творчого дерзання Хвильового високим літературним авторитетом надзвичайно його вразила. Володимир Коряк писав: «Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом – ніжний і сором'язливий, химерник і характерник, залюблений у слово, у форму мрійник».¹⁵

У цій задушливій атмосфері зрушеного із традиційних духовних і моральних основ суспільства письменник не тільки в оригінальних художніх формах виражає песимістичні і катастрофічні візії, але і особисто переживає моральні муки внутрішнього роздвоєння, розпачу, безнадії.

Моральна криза наростала з кожним його кроком до порозуміння із системою, яка не приймала таких компромісів,

¹⁵ [xv] Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. – Х., 1928. – Т. 1. – С. 526.

як «зречення» від своєї позиції 4 грудня 1926 року або покаяний лист від 22 лютого 1928 року після вимушеної самоліквідації ВАПЛІТЕ, який М. Хвильовий написав на лікуванні у Відні: «...кінець свого роману «Вальдшнепи» я знищив і, знищивши, думав тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я».

Адже сам «чорний папа комуни» Й. Сталін пише 26 квітня 1926 р. спеціальний лист «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», в якому націлює українських комуністів на боротьбу з «націонал-ухильниками»: «...Вимоги Хвильового про *«негайну»* дерусифікацію пролетаріату на Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики, – все це й багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати!) більш ніж дивно». Сталін закликав боротись «з крайностями» Хвильового в рядах комуністів, що і було зроблено. Під гарячу руку пильних слуг Москви потрапляють ті, хто зараховувався до проводирів «націоналістичного ухилу»: О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв, О. Досвітній, М. Яловий.

Два червневих пленуми ЦК КП(б)У 1926 і 1927 років пе-

реконали Миколу Хвильового та його однодумців, що партія почала згортати процес культурного відродження передусім посиленням ідеологічного контролю за творчою діяльністю української інтелігенції.

А письменникові так бажалося творчої свободи, він так сподівався утвердити міф про всесильність художника-творця, йому так хотілося насолоджуватися життям, природою, полюванням: «...я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи – все те, чим так пахне сумно-веселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі сади («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні города нашої миргородської країни. Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я – мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку» (1, 123), – писав Микола Хвильовий у «Вступній новелі» до першого тому своїх творів. Та не так судилося, як гадалося. Цей унікальний в українській літературі «сюжетний любовний роман» так і не з'явився в третьому томі вибраного – цей роман-дискусія, роман ідей, роман-полеміка був задушений зразу ж після його «народження».

Розгорнута письменником на його сторінках дискусія про шляхи і можливості національного і культурного відродження була рішуче «згорнута» компартією, яка аж ніяк не могла змиритися з таким естетично переконливим вираженням абсурдності і жорстокості соціалістичного суспільства, створеного насильством і смертю. Головне – це зрушене із звичних основ соціальними катаклізмами суспільство, дисгармонійне, внутрішньо суперечливе, позбавлене перспективи, соціальної нації. Це однозначно висловив Микола Хвильовий в другій частині «Вальдшнепів», уривок з якої процитував Андрій Хвиля в своєму вульгарно-соціологічному критичному осуді: «Сонце поважно, важко й огняно сідало за обрій і одбивалось у вечірніх водах тендітного Тайтарського озерця. Озеро самотньо стояло серед степу, і здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось, пахне якась фантастична країна, що в польоті своєму раптом зупинилась над безумною кручею й задумалась...»

Над безумною кручею моральної катастрофи із внутрішнім розпачем зупинився Микола Хвильовий і в 1930 році, коли разом із М. Яловим, М. Кулішем, Г. Епіком та іншими підписався під статтею «Плямуємо ганебну роботу зрадників», у якій українські інтелігенти затаврували «ганебну роботу академіко-бандитів» – підтримали сфабрикований процес СВУ (Спілки визволення України), і в трагічному 1933

році, коли Хвильовий як робсількор здійснив разом із Григорієм Епіком та Аркадієм Любченком поїздку по голодаючих селах Харківщини і написав фальшиві нариси «Бригадир шостої бригади» і «Про любов».

Ця остання спроба виправдання, каяття і демонстрації лояльності комуністичному режимові виявилась останнім кроком талановитого митця на шляху до безумної кручі – до фатального переживання останньої миті «радості бунту проти логіки».

Микола Жулинський

Повісті й оповідання

Кіт у чоботях¹⁶

I

Отже, про глухе слово: Гапка. Гапка – глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то – глухо.

А от гаптувати – це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований – запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах – трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка – це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона.

¹⁶ [xvi] Вперше оповідання надруковане у зб. «Дочери Октябрю» (Х., 1922), згодом у «Синіх етюдах» та двічі – 1924 і 1925 рр. – окремими виданнями. У «Вибраних творах» М. Хвильовий додав до твору такий вступ: «Новела «Кіт у чоботях» давно ввійшла в хрестоматії й не потребує коментарів. Написано 1921 року». Подаємо за т. I «Творів».

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

«Кіт у чоботях» – це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

– Відкіля вони вийшли – товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли – це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлися по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» – це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким муралям. Я дуже хочу, але —

– Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був

—

– Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

.....
От її одіж:

– Блуза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блуза колір хакі, без гудзиків, колір хакі – це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти – де колір хакі.

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

– На весь світ !

– Спідничка теж хакі, а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж хакі. Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором хакі, тому й сорочка була зелена – тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова – не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

– чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

– про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно – жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

– теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс – головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! – казали й так, позаочі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї – уривок правди, бо вся правда

—
– то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» – загальноновизнаних подвигів, красивих рухів —

– іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок – це тільки «кіт у чоботях» із жвавими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне сонячну вагу, щоб висушити болото...

А яке – ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки-розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка – Жовтень, а розв'язка – сонячний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «вони поцілувались, кінець» або «О, моя Дульцінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...»

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

– А чий?

– Ви подумайте!

Так от. Це не роман – це тільки маленька пісня, і я її скоро

скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

– А чий? Ви подумайте!..

...Зима, хуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут – у депо, і там – у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

– Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда – то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

– Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

– Стоп!

– Що таке?

– Нема палива.

.....
– Товариші! Всеросійська кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, кудя котішся,

Попадьош до Краснова – не воротишся.

І раптом:

Ой на горі та жєнці жнуть.

– ...Ей ви, хохли! Чого завили? Будє панихидити – і так сумно.

...Степ. Хуга. Буруни й ще буруни.

– Єфто пятай вагон – антірнаціональній. І скажу я тобє, братяц, про народи. Латиш – єфто тіш, смірній народ, мудрай; оврей – тож нічяво. Ходя – катаяць аль тутарін – суварай і вернай народ. А вот єфто хохол – паняхіда: как завоя про поля аль про дєвчину – тякай!

...Степ. Хуга. І рейки – рейки.

– Козаки!

– Козаки!

– Де? Що? Як?

– Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні наганів, браунінгів, гвинтівок.

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

– Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то – козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі, широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони:

...«Поезд генерала (ім'ярек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. І дістає так:

– Тьотю, дайте оцю паличку.

– Що?

– Дайте оцю паличку.

– Бери.

Взяла.

– А може, ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

...Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

– Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто – жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою!

Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

.....
...Тріщить чавунна пічка – паливо. За вагоном летить, виє дика хуга.

Їдемо на Кубань.

– ...Отак... не так. (Це товариш Жучок.)

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагона – може, я, може, хто інший, може, всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

– Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка – і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии.

...Іноді ми їй кажемо:

– Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожити?

Тоді ми чуємо:

– Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім «дзуськи!» – у нас є молодий «пареньок» – так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

– Чи не скінчила ти, бува, гімназію? – сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

– Гімназію? Гімназія для панів. А для нас – дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

– Це паходной Ленін...

– Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга, і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

– Д'ех! Революція – так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

– Стоп!

– Що таке?

– Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику хугу,
у дикий німий степ.

.....

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопреде-
льонное время», товариш Жучок, упоравшись біля походної
кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А
відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

.....

Плакати! Плакати! Плакати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плакати! Плакати! Плакати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плакати! Плакати! Плакати!

Німці, поляки, петлюрівці – ще, ще, ще...

Колчак. Юденич. Денікін – ще, ще, ще...

Плакати! Плакати! Плакати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

.....
Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора, а може, позавчора, а може, промайнуло двісті літ?

Коли це було?... А може, це васильковий сон?

Не знаю!

І от – літо, степове літо. Це степи біля Дніпра – недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

– Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так змалював —

– їй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товарищ, ви, кажется, приехали еще в пятницу.

Предлагаю немедленно зарегистрироваться в ячейке».

Кажу:

– Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

– Тебе дивує записка?... «Это чепуха». От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

– Що за дискусія?

– Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

– Де кімната ком'ячейки?

– Он!

Входжу. Дивлюсь – щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

– Ви секретар ком'ячейки?

– Я...

– Вас, здається, товариш Жучок?

– Так.

– Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?...

Вона, звичайно, все пам'ятає, але перше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала – прочитала «Что такое коммунизм» (без автора). Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і, може, й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

«Предлагаю немедленно зарегистрироваться...»

Одне слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче що ми-

нуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був —

— «паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — «паходной Ленін» — таке ж іноді було суворе й жахне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товарищ такой-то в таком-то месяце пропустил столько-то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейкі с предупреждением вынести его недисциплинированность на обсуждение общественного мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода в кандидаты ілі окончательного ісключенія із наших коммуністических рядов.

Подпись»

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір

хакі, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором хакі. Як і тоді, величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

– Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик – голівка від цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні – літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої Російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути начеку і не забувати про чеку. Зробили перефразовку.

– Дискусія – це бути начеку, щоб не потрапити в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

– Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

– О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

– Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізму».

– Ах, не мешайте, товарищ. От я і забил: как ето? Фу, чорт.

Значіт, капіталізм має три признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

– Монополізація средств виробництва. І...

– І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

– Комедія! Как все заволновались. Товарищ Ларіков, неужелі ви не волнуєтесь? Не верю. Не поверю, щоб ви всьо знали.

Це до одного з тих, що все знають:

– Ну, от, еслі ви всьо знаєте, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую коммуну – в 71 ілі в 48 году? А? От скажіте.

– А ви, товарищ Молодчіков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаєте. І тогда я вам скажу.

Молодчиков червоніє, і я червонію, багато з нас червоніє, бо більшість із нас – це ті, що нічого не знають, але цього ні в якім разі не скажуть.

– Це ж дурниці – ці дискусії, наче ми шкільники.

– І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Недостає ще екзамена з інспектором.

Іще чути:

– Да, наконєц, дайте мне на мінуту «Азбуку коммунізма».

– Фу, чорт, снова забил. Капіталізм імеєт трі прізнака: монополізація виробництва... монополізація виробництва...

– От бачите, все ж одно не знаєте.

– Ах, оставьте меня, товарищ...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх), –

громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі – кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихесенько, за травами – «може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

– Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано – історичний матеріалізм? Ви як думаєте?

– Дозвольте, товаришу голова, я, собственно, слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

– Як голова нічого не дозволяю, а як товариш прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

– Дзуськи! Не так. Ану, ви, товаришу Молодчиков?

Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісались, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки – на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сім'ю!

— Хай живе холоста жінчина!

А для плідючої жінчини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д. й т. ін.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

.....
Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

.....
Вона написала так:

«Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Тарашанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь

на мене за дискусію. Я знаю, у вас – самолюбство, але в нас – темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень.

З комуністичним привітом Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть – порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це – муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно – пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

...Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву, на північ від ворожих рейдів.

– Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

– Ходімте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

– Ви плакали?

– Так!..

І засміялась:

– Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок, і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

– Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря —

– *повісив на ліхтарі козак.*

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

.....

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг – це без сумніву.

А чий? —

– Ви подумайте...

Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 – нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке – ви знаєте.

Так:

– піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати – вишивати золотом або сріблом – це яскраво).

Ми назвали —

– товариш Жучок.

А історія назве —

– «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях – тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

Синій листопад¹⁷

I

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зни-
кали в Закаспії.

...Північний Кавказ.

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижа-
ли зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського ма-
сиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по
садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами,
такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло – догорало, і обличчя Вадимові хо-
дило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-троє залиши-
лось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

¹⁷ [xvii] Надруковане оповідання вперше у «Синіх етюдах», згодом окремим виданням у ДВУ 1926 р. та у т. I тритомників. Подаємо за останнім виданням.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

– А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

– Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль.

Зрідка налітав вітер, тоді з-під папахи виривалось волосся й падало йому на тьмянний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

– Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки – тоска. Це те, коли покидаєш позиції й не певний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці – крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі. Кажуть: «останній з могікан». Правда: жінщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасності й говорили про комуну.

Вадим – комісар бригади, Марія – крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

– Ну да – певний, і ну да – непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

– Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.

...По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо – широка церква проколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запашної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо чий запах – сосни, гірських трав, чи то пахтить синій листопад.

Проте, може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

...Боляче вдарило: «жаба»!

Але Марія раптом згадала – полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця – запекло.

...Кашель сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

– Сідай-но ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула:

– Твоя?

– А чому ж не моя? Моя товаришка... Так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(...Буває в синю ніч зарипить далеко журавель – витягають воду. Зарипів.)

– Я теж романтик. Але романтика така: я *закоханий у кому*ну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті, потрібно *зупинитися*... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло:

– Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

– Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

– Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія – крапка. Збіглась у грудку, й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції – тям, тям! Але не приблудилась: знала Фігнер¹⁸ і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала – і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

¹⁸ [xviii] *Фігнер Віра* (1852–1942) – російська революціонерка-терористка з групи «Народна воля», учасниця кількох гучних замахів. Засуджена на довічне ув'язнення, двадцять років перебувала у Шліссельбурзі в одиночній камері. 1900 р. утекла з архангельського поселення за кордон.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на північному, недалеко узгір'їв.

А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

– Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність сива. Тому-то я в неї й надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожар.

Марія підвелась і похмуро кинула:

– Ходім!

Марія погасила останню головню – і огнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

– Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

...А може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникали в невідомих пісках.

...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Їй було боляче.

...Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».

В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

...Сотня. Напруженість.

...А може, то підводилось мудре сонце в Закаспії?

– Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, виходили звідси з радістю криничної прозорої води.

В цім була правда тисячоліть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

...В обід прийшов до Марії Гофман – гладкий, ласкавий, суворий – паровик на парах, тиха мудрість.

Обідав з Марією, їв, як і завжди, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

– А Зиммель знову накапостив.

Марія:

– Що там таке?

– Як же: послав червоноармійців по карти (знаєте, жєнщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станиці в колодязь укинато. Сьогодні на підводах привезено.

– Ну й радійте. Ви ж самі кажете – не можна без цього.

Гофман уперто одрубав:

– Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає

камінь.

Ще говорив.

Тоді Марія спитала:

– Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: *урочисто ходить по оселях комуна*. Де ви її бачите? Просто – тоска. Просто – харя непереможеного хама.

– Ви так думаєте?

– Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна й сказав:

– Тоді виходьте з партії.

– А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокійно:

– Тому, що нам все ясно.

– Гм... логіка!

...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

– Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

– Почекайте, товаришко!

Ще усміхнулась:

– Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбрусу. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні й забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі й сумні – радянські.

Сосна, що привіз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала у руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станиці в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

– Ви мовчали б краще.

Знизав плечима Зиммель:

– Я думаю, що можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми полової моралі й Коллонтай не знайти;

3) поняття про мораль дуже «относительне».

Нарешті він сказав:

– Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш – не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

– Звідси?

– Що ж звідси? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

– Е... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммеля:

– Геть звідси... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

– Чого це ви... Бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

– Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжко.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

– Робоча опозиція...

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східний огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятості й певності в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

– Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

– Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

– От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала й сказала з сумом:

– Це ж жорстоко...

– Ви про Вадима?

– Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий. Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три взводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

– Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

– Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква – «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому.

Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійцеві й виводила букву «чи».

Писали довго – вдвох...

...А в своїй кімнаті згадували червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».

Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він ще працював.

Голубом положила руку йому на плече:

– Слухай, Вадиме!

Він підвівся й сів з нею на ліжко.

Знову був сухий кашель, як степовий пожежар. Вона приложила ухо до його грудей.

– Слухай, Вадиме!

– Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чайною ніздер запах мужського тіла.

Потім ледве чуто сказала:

– Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

– І... я тебе теж кохаю!

Вона:

– Але...

Потім сіла з ногами на ліжку, знітилась у крапку й дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясени й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

– Я тебе розумію: *ворогам не до кохання*.

Марія:

– Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хворий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна хуга.

Дерева порожніли – голо.

А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель – витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже завітчав залу. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:

– Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

– Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають?

Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

– Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу в ліхтарях. Завтра буде ілюмінація.

На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

Це – революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять —

на північ,

на південь,

на захід,

на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

...Марія читала європейські новинки, про радіоплуг.

Сказала лукаво Гофманові:

– От пишуть про радіоплуг, і ще знайте: в Америці є вже

орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам угнатися за ними?

Гофман:

– Нічого... От почитайте в «Правді» про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

...Марія до світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього.

Сказала:

– Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

– Що ти так часто до мене?

– Аякже: я ж тебе кохаю.

– Так?

...Марія порадила проїхатись по пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Вийхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем і без кінця степ. Праворуч летіли гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

– Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

– І я не люблю.

Вона:

– Це символ всефедеративного міщанства.

– Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги – чорні, степові. Маячило кволе сонце.

...Підїхав Зиммель і несподівано заговорив:

– Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі – може, тому люблю. Мій батько – кубанець, а мати – грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці глибокої буйної Колхиди.¹⁹ А Шаміль?²⁰ Яке буйство в цім слові!

Вадим сухо сказав:

– Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі – скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, відїхав.

Марія – іронія. Кинула:

– Ну, от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картожник.

Вадим:

– Просто – не та романтика.

¹⁹ [xix] Антична назва чорноморського узбережжя Кавказу.

²⁰ [xx] *Шаміль* (1799–1871) – третій і останній імам (релігійний правитель) Дагестану і Чечні (1834–1859), вождь національно-визвольної боротьби горців Північного Кавказу проти російського колоніалізму, засновник імамату. В 1859 р. підступно взятий у полон і засланий у Калугу. Тільки 1870 р. йому вдалося втекти із заслання. Помер Шаміль поблизу Медіни (Аравія) по дорозі в Мекку.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

– А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

– Не знаю, а на це хворієш і ти – на романтику.

– Не думаю!

...А потім знову мислі про роки – такі довгі гони. І нило серце, як хворий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли – чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхиду – поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.

Марія тривожно:

– Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Підїхав Зиммель.

Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:

– Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні й куделили вухами.

Зиммель зііз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелеві:

– Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід.

Чорні, степові.

Марія згадала: «доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі й важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жак. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станція.

Тачанка відходила на захід.

– Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

– Нічого... мені легше...

Марія приложила вуста до Вадимового волосся:

– Милий мій...

Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станція, де стрінуть голі дерева й стоси листя.

Міцнішав вітер.

...Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар – широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

– Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Надходив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це – останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці, Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила —

– мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках й знову мчаться. Вадим каже: «поезія». Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає «Інтернаціонал», а вранці йде

робити на глитая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо – загризе вовк.

Підеш наліво – уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

...А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться *невгамовні*, а збоку доріг плентаються *навантажені*. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця *ясність*?

І туманіють глухі заулки нашої республіки.

...Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

– Чи – чи!

– Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

– ...Це – перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Россель, Делеклюз...

...Пауза.

Потім додав ще:

– Християни мають своє Євангеліє. І ми... Так, Маріє...

Я знаю... чого ти не була... моя...

І знову впали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кроваті й теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

– Чи – чи!

– Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна – поруділа, а гірські трави зів'яли. Все-таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

– Ну, що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станиці урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмяний лоб. Іноді кашляв і вихаркував шматки крові, які

безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро.

Вадим догоряв. Кімнату наповнили хрипи.

Здавалось, десь булькає вода. Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати – і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

– По оселях урочисто ходить комуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ, на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не видно було, як летіли гори.
Тільки сивий Ельбрус велетнем маячив праворуч.
Марія йшла на схід.
Кавказ мовчав у гірській задумі.

.....

На далекій цегельні скликали нічну зміну:
– Гу-у!

Дорога й ластівка²¹

I

У перспективі – дорога.

Праворуч, ліворуч – акварелі. Далеко – ліс. Дорога до лісу, а може, вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за великі гони.

Покірно йду за нею.

...Колись була береза, зірвав листок і положиву книгу; книзі, здається, більш як сто літ, пожовкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, пожовклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з пожовклими рядками?)

...Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

²¹ [xxi] Вперше новела з'явилася у збірці «Сині етюди», згодом – у т. I тритомників. Подаємо за другим виданням.

...Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

...На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забуває рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

.....
Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: – Дорога? – Каже голуб: – Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

...Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все-таки що з дорогою?

І сказав голуб: – Дорога? – Сказала голубка: – Дорога!

.....
По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу – дороги не було. Я

впав на обніжок своєї мудрості й подумав з тоскою:

– Дорога?

Але голуби не озивались.

.....
Город шумів, кричали мотори, летіли будинки.

Мій далекий сон (лебедине крило) розтанув над містом.

...Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно.

Раптом повіяв вітер.

І закрутило,

зашуміло

в деревах.

Був грім – то прийшла літня пахуча громовиця.

Зірвало її, і помчалась вона в темну просторінь.

...А потім зашумів дощ.

Вона шукала світло —

– шукала,

найшла,

полетіла.

Влетіла.

Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.

То була кімната.

Сіла на шафі – спокійно, сухо, тепло.

Але хвилювалась.

Її хвилювало звичайне світло – електрика.

Тоді вона зірвалась і знову полетіла.

І от – чотири оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.

Назад!

Назад!

І – в клавіші!

Пронісся мелодійний звук.

А що вона?

...Ще раз у стелю розписну, а там
в знемозі
впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим – то східний оксамитовий килим із Турції.

Певно, кімната була незвичайна – то була кімната в моїй уяві.

...А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

...Так! Вона шукала вікна – вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.
Але вікна не було.

.....

А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.

Була в розпуці – її надто тривожило звичайне світло – електрика.

...Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті —

– вдарилась вона в срібну жирандолю і впала на оксамитовий турецький килим.

Зітхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила головку від світла й шукала очима —

– вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

...А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво усміхалась.

.....
За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зітхнув глибоко й високо підвів голову.

...Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на

крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

То була ластівка.

Я

(Романтика)²²

«Цвітові яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль. – Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похиту-ючись, до одрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею – мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати – втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати – наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

.....

Мати каже, «що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе...». Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сиви-

²² [xxii] Новела вперше видрукувана в альманасі «Гарт» (Х., 1924), невдовзі у збірці «Осінь» (1924), згодом у двох виданнях т. II тритомників 1928 і 1929 рр. Подаємо за виданням 1929 р.

ни і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То – молоде загір'я.

Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними – літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за одрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, із сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накіпом чути й інший гул – ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

– Тривога! – Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі – до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в чека.

Помешкання наше – фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кін-

ців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня – надменна, княжата – в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит – за одною термінологією, інсургент – за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети, і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

– Я – чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, – за підворотні, у канареєчний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон,²³ це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину

²³ [xxiii] *Синедріон* – збори, рада старійшин у давній Іудеї. У християнські часи частіше вживається іронічно як зборище, неправедний суд (наприклад, над Ісусом).

жахна смерть.

Обиватель:

– Тут засідає садизм!

Я:

– ... (мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь.
То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного
дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного
апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка
за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій – дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

– Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять лакеї і також, як і перед князя-
ми, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і став-
лять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту кили-
мів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу несила до-
сягти навіть чверті кабінета. У височині ледве манячить жи-
рандоль.²⁴ В городі – тьма. І тут – тьма: електричну станцію

²⁴ [xxiv] Жирандоль – розкішний висячий свічник, люстра (*фр.*).

зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму – вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

– у дегенерата – низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

– «розстрілять»,
завше мнеться, завше розписується так:
не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

– Діло все. Докторе Тагабат, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

– Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячим і непевним голосом, каже:

– Я з вами, докторе, не згодний.

– Ви зі мною не згодні? – і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

– ...«Розстрілять»???

І мати тихо-зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За портьєрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворотень. В городі тиша й мовчазний передзвін сердець.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді лакей приносить на підносі старі вина. Потім лакей іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх

руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо-хижо.

Я думаю: «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так не чесно, що так комунари не роблять, що це – вакханалія і т. д., і т. д.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

«розстрілять», —

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звирячий інстинкт. І я, главноверх чорного трибуналу комуні – нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

– Який вихід?? – І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

– Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор – злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

– Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуні, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати – прообраз загірної Марії, і застигала у тьмі, чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено —
– шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азійське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. – Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверський край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер – чорний трибунал комуні.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. В дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

ТЬМА!

Я йду в кімнату, знімаю маузера і запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. – Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

– Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше як фантом.

– Фантом? – знову здригнув я.

Ні, *саме це* – неправда! Тут, в тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного *злочинного* «я», якому я даю волю. Тут, в глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в твариннім екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захиляюся і шепочу:

– Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті – паніка, в тилу – паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

– Ідуть глухі нарікання.

– Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, прикриваючи мутне огняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли: версальці знають:

– штаб Духоніна!²⁵

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

.....
...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно-печально каже:

– Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

– Куди?

Андрюша:

– На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. – Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного

²⁵ [xxv] *Штаб Духоніна* – йдеться про генерал-лейтенанта М. М. Духоніна (1876–1917), начальника штабу, а згодом і головнокомандувача царської армії, який не визнав революції. Наприкінці листопада 1917 р. заарештований у Могилеві, згодом убитий. Звідси й походження евфемізму – «відправити у штаб Духоніна».

діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

– Ви забуваєтесь! Чуєте?... Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

– Так його! Так його! – і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат. – Так його! Так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

– Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

– Хто на черзі?

– Діло № 282.

Я:

– Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незмінимий вартовий: не тільки Андрюша – і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялись доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш – порожні пляшки, револьвери й синій

цигарковий дим.

Я:

– Ваша фамілія?

– Зет!

– Ваша фамілія?

– Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милості. Жінчина втирала платком очі.

Я:

– Де вас забрали?

– Там-то!

– За що вас забрали?

– За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Як можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?... Христос?... Ні?... Інший спаситель світу?... Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

– Так, по-вашому, значить, назрів час приходу Нового Месії?

Мужчина й жінчина:

– Так!

Я:

– Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінчина:

– Так!

Я:

– Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробіть цього Месію з чека?

Жінчина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник наїдає на наші станції – передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою – і він розкинувся горілиць. Жінчина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінчина сказала глухо й мертво:

– Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

– Розстрілять!

Вмить підскочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графина вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

– Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мене одложити діла й

розібрати позачергову справу:

– Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

– Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчув. Я дивився на город. Вечоріло. – Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! – Вечоріло. – І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро – це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатири, кавалерійські сторожєві загоны.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За мою спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

– Роз-стрі-лять!..

.....

але я повертаюсь і бачу – прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати, з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це – галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

– Ти?

І чую з натовпу жінок зажурне:

– Сину! Мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

– «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

– Чорт! – і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

– Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти.)

Так! – схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже

не підю я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

– нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

– Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задривав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

– Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! – Я махнув рукою в той бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

.....

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душиного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. – Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

– я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

.....
...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

– Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

– Кого?

– Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене. Його рішуче не можна пізнати.

– Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

– Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

– Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

– Слухай!..

Я:

– Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипотінням сна-

ряд і недалеко розірвався. Забрязчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці насідають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають. – Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша зіскочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонцемідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі і знову мчали й мчали. Стояло, мов зачароване, передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і – сам не пам'ятаю, як попав до підвалу.

Із дзвоном розірвалася біля мене шрапнель, і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

– дегенерат.

– От так стража! Всі повтікали!.. Хі... Хі...

Я:

– Ви?

Він:

– Я? О, я! – і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

«це сторож моєї душі», – і без мислі побрів на міські пустирі.

.....

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказ задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і мовчазних закутках підворотень.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка, і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами

й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

– Докторе Тагабат! Через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

– Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається. – О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

– Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

– Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

– Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити маузер й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як

побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на над-
менний портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок
бору.

...Із-за дальніх одрогів виринав місяць. Потім плів по ти-
хих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі
пронизав zenit і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії – темного на-
товпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом – конвойні комунари, далі – натовп черниць:
в ар'єргарді – я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу
жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі
фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді, – в нікуди, а збоку мене брели
сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп,
але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

– там йшла моя мати

*з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою. Я
гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.*

Але раптом переді мною виростала загірنا даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

...

Я раптом відкинувся: що це? Галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені – так, як в дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

– невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність – хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *errare humanum est*.²⁶ Чого ж тобі? Помиляйся! і

²⁶ [xxvi] Людині властиво помилятися (латин.).

помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів в огні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

– Ваша мати там! Робіть що хочете!

Я подивився:

– з натовпу виділилася постать і тихо-самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у zenіті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожевий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний огонь – перестрілка знову була тривогу. То відходили інсургенти, – то помітив ворог. – Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі огні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. – Загудів ліс.

Метнувся вогонь – раз,

два —

і ще – удар! Удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги – пусто. Тільки місяць ллє зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

– Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? Невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались вогні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегою якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на

скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. – Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. – Недалеко грохотали орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» – подумав я.

...Потім скинувся:

– Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! – І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. – Тьма.

І раптом чую:

– Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

– переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! – Тоді я поправив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

.....
...Я зупинився серед мертвого степу:
– там, в далекій безвісті невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

«Лілюлі»²⁷

Павлові Тичині

I

Вилітає експрес і курить.

²⁷ [xxvii] Надруковане вперше у журналі «Червоний шлях» (1923. – № 6–7), згодом у збірці «Осінь», виходило також окремо з оповіданням «Пудель» 1926 р. Подаємо за т. I «Творів» (1929). «Лілюлі» – драматична сатира Р. Роллана гостро антивоєнного спрямування, написана 1919 р. у стилі народного лубка. У перші пореволюційні роки набула значного поширення в Україні. Численні переробки на «новий лад», а то й відверті пародії у дусі пролеткультівських інтерпретацій викликали саркастичну реакцію М. Хвильового на ці вульгаризації.

Тоді в калейдоскопі:

– жита, степи, гони й північний туман із осінньої магістралі. Провалюються темні горизонти, оселі, байраки, глухі нетрі. Виростають фабричні поселки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали, і чути далекий надзвичайний гул.

*...А за Тайгайським мостом, де починається
робітничий поселок:*

– реальні результати канебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить – вийшов із німого мертвого кола й шпурляє в блакитні межі крицевий і грізний клекіт.

Це знає город.

...А вранці, ввечері, вночі в завданий час довго й спрово-
лока гуде заводський гудок. – В центрі города гудка не чути.

– ...А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики – і в степ, і на станцію. То за кар'єрами пронизливо «кукушка» – кар'єри далі, за кілька гін.

Товариш Огре живе за мостом:

справа, недалеко, коли з города. Він татарського, казанського походження. Татарського мало: смуглявість, матовість, тьмяність, от. З ним живе двоє. Так що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря надіне нові сап'янці й тихо, нечутно ри-

пити по траві. Тоді каже горбун Альоша:

– Ізмайле, ти чудак.

Товариш Огре мило всміхається:

– Чому чудак?

І справді, чому чудак?... А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики. – Горбун теж усміхається.

...І прийшла ще Маруся, і тому, що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишнівкою), думайте: ка-е-сему.

Так. Верещить:

– Бачила барахло минулого: академтеатр. Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?... А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розкажує: політперевірка, готовляться. Ха-ха! – Горбун узяв партквиток.

...А Льоля подивилась на Марусю й подумала: «Боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі»».

Так що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

...А це в даль майбутніх віків:

– Зима в п'ятім році нової ери була хора, бо довго не було снігу, а була чвиря. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний з Озівського моря вітер, і сніжок – сріблястий – розтанув. Зимою були калюжі, і туберкульозний город (90 % сухотних) занидів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на тринадцять день – по календарю, місяцеслову, Юліанському, і Україна стала жити по Григоріанському новому стилю, «в стилі» уесесер.

Саме про тринадцять день, чортову дюжину: сьогодні Новий рік був раніш Різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніального Гоголя, а просто – факт.

Під Новий рік снігу не було, і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики – і в степ, і на станцію. Але про ці гудки потім.

...З товаришем Огре в тім же домі живе й французенка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель, і про Бордо.

І ще сказати: дім із фасаду – в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішають од станції й пропадають у лісах, в перельотах далі.

...Так що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і з тендітним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату – під вінець. Вона працює в місцевім пролет —

– культі, в театральній

студії, де керують (в пролеткульті) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-небувший швейцар (відкіля – в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, деякі навіть члени капе-

беу.

...Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

...І ще сказати: напередодні Нового року над городом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а може, і не був, бо кожному багато справ і кожний кудись спішив.

...— Здається, не був: були зоряні отари й майже весняна теплінь.

От.

...Вечір. О дванадцятій ночі буде Новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тоді ж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати – про смерть. Так. Люди завше хочуть жити – і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча. – Про інші правди дехто любить говорити й гадати, як під Новий рік або Водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана». Це так; сказано так, бо митець пізнає світ.

...А трамвай теж дзвенить, а коли на поворотах – тоскує, бо рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає... – Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун. І знову у вікно ллється блакить.

...— Ти будеш на пародії?

— Буду, Альошо.

Так що пародію на «Лілюлі» будуть ставити під Новий рік,

сьогодні, в пролеткультурі.

...Товариш Огре – в капебеу, в експедиції, в редвидаві і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна побачити всюди й ніде. – Льоля в партії не була.

...Льоля?

– Ну да, жінка товариша Огре.

...Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тайгайського мосту. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля й горбун Альоша (горбун швагер, брат Льолин). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі – для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендітна Льоля.

Горбун каже:

– Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Огре підійшов і подивився у вікно... (Горбун – некрасивий карлик, євнух, без рослини й пом'ятий, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

– Бачиш? Завше так: паровики чогось суєтяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги – бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ, він

кричить не то радісно, не то журливо: «Гу-гу-гу!...» І от недалеко спускають пари: «Чох-чих!...» А я чомусь думаю, що паровик гудить спроволюка так: «Ка-пе-бе-у! Ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк у голоднім і диім степу.

Льоля сказала:

– Ти, Альошо, фантазер. От і все.

Товариш Огре сказав:

– Так, він фантазьор. Але він художник. Це правда: паровик у степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образа. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик іще сказав:

– А пар по насипу стелеться – ви знаєте чому?... Коли потяг мчить од семафора – ви знаєте чому?

І засміявся тихо й щиро.

Товариш Огре спитав:

– А чому?

...Альоша не говорив і ще сміявся тихо й щиро й дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

...Сказала й Льоля:

– Ну говори...

...Вже зовсім присмерк. І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля й пару, далеко фуркнув зелений вогонь семафора. І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих заулків города...

А далі степи причаїлись на глухих неосяжних гонах.

Із станції вилетів потяг й кричав на весь степ:
– Гу-у!..

...Альоша не сказав чому і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна й поспішно пришивала до панталонів (білих як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але без білих, як сніг, панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

...Запалили електрику.

Посередині – залізна пічка, а збоку – рояль. А ще збоку біля стіни – туалетний столик. Їдять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально. А втім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику й художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула – революція) купувала й любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати й без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де, може, ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

...Товариш Огре похапцем різав на маленькі шматки маленький шматок білого хліба й дивився у вікно, де стояв зелений вогонь семафора... І знову у вечорових сутінках степу шипіли, свистіли й вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і невідомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

II

Дивно: під Новий рік весна. Це так геніально, мов заміряні фантазії геніального Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

...Товариш Огре вийшов і поспішно пішов у задуму зимової весни. Льоля піде потім – ще так рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

...До трамвайної постійки – сорок кроків. Іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу й побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім із геготом кинулися знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

...Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі й одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

...Товариш Огре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій, 30. Це ж там Льоля буде стрічати Новий рік по новому стилю в «стилі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромена Роллана, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Ромена Роллана. Так що на постановку мільярди, а колізей без плебеїв. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Огре.

На постійнці була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає

слова й так розкажує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін у «Собаці садовника».

І летять уривки:

– Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмирають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

...Маруся верещить:

– Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «Купіть, баришня: тут заперещонное про Леніна». І це так серйозно, так підпільно... Ха-ха-ха!.. Максиміліяна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до «Дикої Кішки», до «Дитячого «Спартак»... а десь «ундервуд» шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розкажує анекдоти, правду, про це:

– На веранді сидить стара діва й плаче. – «Чого плачете?» – Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до сорока літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю й ознайомитись із програмою капебеу, бо тепер хто її візьме... Га?... Кому вона потрібна?

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо – чорт!.. А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

...А трамвай підійшов і одійшов у задуму зимової весни – з товаришем Огре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру города, повз міські будівлі, завітчані червоними стягами. У стягах ходив химерний вітер і перебирав полотна.

По всій вулиці на всім протязі стояли ватажки світової революції, наче вулиця й справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки розтаборились, загатили всю вулицю з наказу виконкому, і були тільки рисунки:

– Так?

– Так?

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але —

– на жаль, не завжди.

...Чуєте, потенціальні підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

– Так?

– Так!

...І шумів трамвай.

...— Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч куриив автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся — вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість, Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика — про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха-ха-ха! Да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет із своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор із золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дрючки, і вони нагадують йому золоті австралійські розписи, і, може, далекий Індійський океан, і, можливо, — нарешті! — невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет із редакції з безпорадною тоскою й рве на маленькі клапті свою поему «Лі-лю-лі».

...Товариш Огре згадав Альошу й суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що ж тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамвая й крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пушишкін — голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо Новий рік!.. До побачення,

Огре!

...Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

...І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям.

І здавалось, що тротуаром бредуть натхненні менестрелі.
Здавалось...

...І раптом – здалось:

– в шумі трамвая хтось розплющив сентиментальні очі й скрикнув нечутно – в розпуці, в божевільлі – невідомо:

...– о мій прекрасний загоризонтний краю! Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу – і Даф

ніса, і Хлою, і молоде кохання, а далі Боккаччо «Ameto», а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

...І дрижить підо мною земля, мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про золоторунну Хлою...

.....

Пупишкін і мамочка

**(Цей фрагмент вставлено,
мабуть, для контрасту)**

...Товариш Огре зиркнув у вікно.

– Хто це?

...Ну да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тайгайського мосту до товариша Огре в такій справі, у справі сьогоднішньої пародії на «Лілюлі».

...– І справді: хіба таки поганий товариш Пупишкін?

Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то №...

– Живе?

– Живе!

– Ну і Бог з ним!

Але хтось не вгамоняється.

Тоді це:

– Товариш Пупишкін, голова пролеткульту – не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу й приніс із собою декілька прокламацій etc». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «Я вам кажу понятним руским язиком. Як же

так, що ви не розумієте?» І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

...— Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той, що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов — не підійшов до Тайгайського мосту. Він розминувся з товаришем Огре.

...товариш Пупишкін

має «чотирьох ребятыонков» і щиро стоїть на посту. Він дуже задоволений із балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що «антік маре з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські міщаночки... — Ну, то вільному воля! Знаємо цих архінітиків! Все їм не так!

...— А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

...Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «Ми захищали Петроград...» А коли приходить товариш Мамочка, заступник його, товариш Пупишкін питає:

— Так як по-твоєму: битіє не определяет сознание?

— Не!

— Дурак! Битіє завше определяет сознание. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!

— Дурак! А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:

– Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательність.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу й рішуче парирує удар:

– От тобі й Бухарін сказав... нарешті й я тобі кажу!

– Не!

– Дурак... ти, мабуть, і сьогодні підпив?

Тоді Мамочка в обійми:

– А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарності. А я от кажу: «Геть усяку авторитарність і да здрастуєть колективне творчество». Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка, безперечно, тяпнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

– Ну-ну, не кричи. Лягай спати.

Мамочка:

– Я? Спати? Потомствений пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней каплі крові... Понімаєш?

і т. д. і т. п., etc.

...Здається, товариш Пупишкін підходить до будинку?

– Ну да!

...Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилений піс. Тихо вмирає блакить.

А з заходу насуваються сині тачанки.

...І знову на далеких пустирях тоскує трамвай.

III

Льоля пришила мереживо й слухала, як у сусідній кімнаті віолончель. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок в охотний ряд, розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала – куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі. Її вважали за «іскопаемое», бо гроші за уроки вона віддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'ім духом» і віолончелею, музикою, що сама творила.

Французенка – породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імponує своєю постаттю й своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

– Колега, товар хороший. Може, купите?

«Колега» усміхається й нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться, і вона вже їм не каже:

– Колега, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить,

всі для неї друзі: і нарком, і провокатор – це логіка її любові.

...А Льоля підвелась і зітхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розказує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали в парткасу на голодних, а вона «забула» віддати й тепер хоче комусь продати.

...– Як по-твоєму: треба говорити про це чи ні?

– Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

– А я от знаю... – І горбун засміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончелю.

...А музика така:

– на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багрянні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, каравани на північ...

– Хеопс-Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончель бурю – тоді степовий вітер, і летять в чебрецеву далечінь дороги. Тоді кінь вдаряв на гони й скаженів...

І знову гриміла зоря на далеких шляхах... – Хеопс-Хуфу!..

...– Льольо!

– Я.

– Ти слухаєш?

– Слухаю.

Француженка не втихала.

...І тоді ж, коли чуєш віолончель мадам Фур'є, хочеться сказати, що в житті не буває такого болю, коли проходять вітри тривожні.

І сідає поет, і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шумові. Він не хоче творити реквієм, бо редактор із золотими окулярами на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю й думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

– Савойя!

І думає, що савояри – убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазинова ріка, і протікає вона по віках невідомо відкіля і невідомо куди.

...Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить у степу:

– Гу-гу!... – довго, спроволока.

І думає горбун тоді про мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної мафії – він тільки врізається клинком у нальоти плутократії, його біль у Сіденгемі²⁸ життя.

...І знову зажурно сказав Альоша.

– Савойя!

²⁸ [xxviii] Сіденхем Томас (1624–1689) – англійський лікар, один із фундаторів клінічної медицини, активно впроваджував і вдосконалював систему практичної медицини.

Мадам Фур'є

...Льоля пішла й сказала:

– Драстуйте, мадам Фур'є!

– А, це ви, Льолю?... Харашо! Сідайте! Здрастуйте!..

Знаю, знаю: у вас Новий рік. Це радісно... А я сюди вже давно приїхала й звикла по-старому. Але це нічого: Новий рік – це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

– Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу щирість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала, куди положити руки.

– Ви, Льольо, мене так схвилювали – і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім француженка заспокоїлась і грала Льолі якусь маленьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жіронди. Пісня була тепла й запашна, але й туманна, як винний город далекої Франції, як закинутий берег замріяної Гаронни.

Льоля думала, що йти на Садову, 30, рано: ще не зібралась студія, щоб готувитись – генерально – до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню й згадувала гімназію й товариша Огре, коли він кінчав університета і коли вони стрілись на концерті Карузо на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

– Я люблю Карузо за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

– Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачепили хулігани.

...Мадам Фур'є два рази зіграла малесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончеллю, бо вона була колись у консерваторії.

...Проходив трамвай повз будинок – це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського мосту гудки. Ще було чути: іде зимою весна.

...У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроваттю на стіні білий килим із білим лебедем, який хотів улетіти.

Француженці на лівій щоці родинка й три волосики на ній.

...Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

– Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

– Я, Льольо, не скінчила консерваторії – і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льоля сказала:

– Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так натхненно, так талановито передаєте маленьку пісню з Бордо!.. Я ду-

маю, що ваша віолончель – жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от у моїй душі не те.

Француженка обняла Льолю й сказала:

– Ви, Льолю, тендітна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*.²⁹

Льоля тихо дивилася на мадам Фур'є й мовчала. Тоді француженка говорила далі:

– Так. Бойовий порядок. *Ordre de bataille*. Інакше й ви, Льольо, будете «іскопаємое». Я знаю, це мене так... Але я вже інакше не можу. Вам треба інакше, по-новому. Інший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель і задумалась. Льоля теж задумалась. А потім раптом француженка скинулась:

– Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте Новий рік. І я буду стрічати Новий рік – гарно: все думаєш – «а чи не прийде щось інше...»

Ще шумів трамвай. Льоля подумала, що мадам Фур'є ніде стрічати Новий рік, і їй було шкода француженки, бо Льоля не могла покликати мадам Фур'є стрічати Новий рік у пролеткульті, що на Садовій, 30.

Льоля попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в город. Льоля згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники й французький ро-

²⁹ [xxix] Бойовий порядок (фр.).

ман, здається Гюго, і «Анна Кареніна» французькою мовою з порнографічним малюнком на обкладинці.

...Сидів некрасивий карлик Альоша, і Льоля йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

IV

Товариш Огре був на тютюновій фабриці — по хроніку. Там його стріла жіночий організатор — товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку й потягла у фабричний клуб.

...— От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться.

...Був зал, в залі — буфет, а в буфеті — конфети, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць із фабрики, які вибігали в зал, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано:

— Ще?... Та де ж вони, Господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою — «Папіроси тов. Петровській» і з рекламою — «Осінні скрипки».

...Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?... А може б, хто інший

зробив?

Товариш Огре сказав:

– Ясно. Тільки – ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона побігла до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів, і не знала, що їй ще зробити, бо все вже було зроблено.

...А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

– Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськiм?

Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

– Я – безпартійний!

– ?... Ви безпартійний?

...І побігла чорна кішка.

...Товаришка Шмідт холодно сказала:

– А я думала, ви в парткомі... Товариш Огре гадав, що він згорить, і думав несподівано про Тайгайський міст і – під ним паровики.

Товариш Огре сказав:

– До побачення!

Товаришка Шмідт сказала:

– До побачення!

Але це було так холодно, ніби зима, і непривітливо, ніби глибока осінь.

...В голові блукали уривки. «Ясно. Тільки – ми!»

...На Байкальській вулиці товариш Огре бачив великий

прожектор, що освітлював усю вулицю й комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговинням, ніби й справді баговиння було зимою. За ріку в темряву відходила міська жура.

...А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники й освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскипів. За комольцями гуділи натовпи.

...На розі товариш Огре побачив заступника Пупишкіна – товариша Мамочку. Мамочка біг у трактир до вірмена.

...Сотні ватажків світової революції дивились із будівель із наказу виконкому... Але знову була розпроклята тоска.

...– Гражданин, будь ласка, пропустіть!

...– Полюбуйтеся, громадянин, на кощунство... Сссволочі!

...– Ішла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і – впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, і бабку підвели громадяни.

...З південних кварталів міста пішов теплий вітер; тоді комольці смолоскипи пускали вогняні язики на тротуар. Біля собору, що напроти виконкому, комольці справляли комольське свято Нового року.

...– Гражданин, подивіться, яке кощунство!..

...А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер із південних кварталів міста.

да...

...Новий рік. Щастя.

Думаю: чи не прийде щось інше? – Товариш Огре почув у чоботях воду, бо чоботи були діряві – і туди набралась вода... А під Новий рік і Водохрещу старого стилю, не «в стилі» уесесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як Світлана.

Товариш Огре згадав (бачив у друкарні), що на Різдво комольці мають колядки й щедрівки, але не ці:

– Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

...Ні!.. Не ці... -...А життя йде рік за роком, і кожного року – стрічаємо Новий рік: «чи не прийде щось інше?...»

...Товаришка Шмідт сказала: «Ви безпартійний?» – і стало холодно, як зима, і непривітно, мов осінь.

...А збоку хтось регоче й розказує про «артемівців»;³⁰ про дім пролетарського студентства, про жінвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками й похмуро костилить баба-яга костяна нога – сива зима із шкульгальною лицею в зимальну північ.

...– О...О...О, новельний Фальстафе! Як Мануель Сведенборг,³¹ віриш у своє призначення пророка!..

³⁰ [xxx] «Артемівці» – студенти Комуністичного університету ім. Артема, який існував у Харкові в першій половині 1920-х рр. для підвищення загальноосвітніх і політичних знань комсомольського та партійного активу.

³¹ [xxxi] Сведенборг Емануель (1688–1772) – шведський філософ-ідеаліст, письменник, теософ-містик. Створив відому теософську систему «потойбічного

...І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І припустім, він питає:

– Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся скаже:

– Я – радість. Я – тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать одуди в гаях: «Уту-тут! уту-тут!» І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозорі воду падає небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!..

...– А коли комольська процесія зникла за собором, прожектор погас. Тільки синє небо пливло в тротуари Байкальської вулиці:

Браво! Браво! Браво!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більше нічого не буде. Там, на Садовій, 30, у пролеткульти.

Тоді із зала вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати Новий рік.

...Героїня вечора – Льоля.

Але герой вечора – бувший і т. д. – товариш Пупишкін.

життя» і поведінки духів. Мав значний вплив на теорії романтиків, зокрема його ідеї позначались на творчості Блейка, Кольріджа, Емерсона, Бальзака, Стріндберга. Вченням Е. Сведенборга особливо цікавились російські релігійні філософи XIX – поч. XX ст.

У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту й пролеткультурівських ідей. І за постановку – теж – пародії на «Лілюлі», п'єси Ромена Роллана: качали.

Товаришеві Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз. Пішли за сюрпризом.

...Але в цей момент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було нетактовно), статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази – по руському звичаю – поцілував.

Тоді публіка (машиністка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати й піднесли вже справжній сюрприз Пупишкіну. Саме —

Тульський пузатий самовар

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами й поцілував по три рази – по руському звичаю – публіку, що підносила йому самовар: машиністку пролеткульту й писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна й качала його на руках.

...А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

...В театральній студії дзвеніли тарілки.

...Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське

щастя й найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зиму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як Світлана.

...В пролеткульти був некрасивий карлик Альоша – з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім раптом із тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

...Летіла Маруся з товаришем Мамочкою й підморгувала товаришеві Огре. За стіл не сідали до пів на дванадцяту й никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультивський поет і всім декламував:

*– «О, красний, прекрасний цвіт! Робочій, рабства
больше нет! Вперьод, вперьод! Время не ждѣот. Так, і
вздихая, і вздыхая, на панелі ізмизганих улиц струїтсѣ
Первое мая».*

Пролеткультивський поет ніяких авторитетів теж не визнавав, – як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої «авторитарності». Маруся каже: «Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не дають покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває, люди течуть біля серця... Правда?» – і від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розкладали вогнище й пасли

коней. Коні підводять голови, прядуть вухами й тривожно дивляться в ніч.

...Некрасивий карлик спорзно дивився на красивих дівчат, але дівчата не звертали на нього уваги.

Тоді підійшла до Альоші дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по голівці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки й пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

– Настенько! Коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати й тому не хотіла, щоб знали, що в неї єсть уже така велика дівчинка.

...Некрасивий карлик іще раз погладив по голівці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, показуючи на некрасиву жінку:

– Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

– Я сестра мамина, у мене мами нема!

...Прийшов товариш Огре з Льолею й з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень – трохи зажурних, не таких, як під Новий рік.

...А Новий рік – щастя. – У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання:

...Товаришка Шмідт сказала:

«Ви безпартійний?»

...О, красний, прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет!..

А в фойє й досі говорили про те, як товаришеві Пупишкіну піднесли самовар – сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

...Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав – по секрету – пролеткультівський поет. Були тости.

...Маруся верещала:

– Слухайте про начотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить-зудить, як приготівішка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом – Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втекла з вечора.

...Товариш Огре захмелів.

Захмелів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришеві Пупишкіну: – Так, я п'яний. Але що в п'яного на язиці, те в тверезого на думці...

Знаєте?... І скажу правду: боляче! Бо ні сюди ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

– Совершенно правильно: ні сюди Микита ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити...

...А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

– Вперьод! Вперьод! Время не ждьот!

Льоля думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім подивилась на товариша Огре й задумалась.

...Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стилі» уесесер.

...Товариш Огре говорив:

– Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте – біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

– Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяет сознание. Іде на зміну пролетаріат.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза, і сказав:

– Хороший самовар. Справжній тульський... Так що молодці, хлопці!

...Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався й пішов у куток. Теплий хміль із голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат уже злісно й спорзно. Але раптом усе туманилось – тоді виростали перед очима дикі поля й розстріляний горизонт, – і от загорівся захід. Вечір. Перепелиний бій, і так незносно пахне трава.

...— Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

...— Сіла?

— Сіла!

...Тоді некрасивий карлик спитав злісно й яро:

— Чого я задумався?

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки відійшла, знизивши голову: покірно, як на Голгофу.

...Ішла друга година. Дехто пішов уже в сусідню кімнату й там заснув. Але більшість сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, й була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Лілюлі». Товариш Огре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

...Тоді підійшов до столу Альоша й сів біля Льолі. Дехто дивився у вікно, де мріяло небо...

Фінал

...Некрасивий карлик сказав голосно — і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?...

Ви думаєте так: гу-у-у?...

Льоля сказала:

– Ну, да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!..

Всі причаїлись, слухали.

...Тоді некрасивий карлик голосно й схвильовано сказав:

– *Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор, тоді він назад кричить так: в п... – у-у!*

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фуркнула.

Всі фуркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

– Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Огре підвівся:

– Альошо, ходім додому...

Льоля збентежено підібрала волосся й здивовано дивилася на Альошу.

...Некрасивий карлик мовчав.

Епілог

До Тайгайського мосту йти далеко. Льолю так знервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі міста о другій годині зимою в п'ятім році нової ери, під Новий рік по новому стилю, «в стилі» уєсєсер – шумували вулиці...

...І думалось, що савояри – убогі люди, які уходять із гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя — *безмежна кармазінова ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля й невідомо куди.*

...Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робітничого поселку.

З півдня на город навідав туман.

...Товариш Огре й горбун ішли поруч. Альоша іронічно подивився у вогку заквартильну даль і зітхнув. Потім спитав:

– Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Огре сказав:

– Ні.

– А коли ні, то скажу тобі: нудно мені, Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Огре зиркнув на некрасивого карлика і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки, що йшла на город, знову пізнавав Голгофу, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

І спитав – трохи патетично – товариш Огре:

– Скажи, Альошо: ти не знаєш, в чому полягає краса й радість земної муки?

– Не знаю.

– А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо, художник.

...Підходили до Тайгайського мосту.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики, тільки біля депо чути задумане шипіння.

...Над Тайгайським мостом – далекі – зоряні верхів'я, і їх прикрив туман.

...Ішов Новий рік.

Почався не зовсім весело, і, коли гадати на воді, з воском і як Світлана, – не весело на цілі довгі – короткі місяці.

...Крізь мряку, туди в степ, маячів зелений огонь семафора.

...Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом із станції вилетів потяг.

...А коли увійшли в кімнату, чули, як далеко в степу кричав паровик:

– Гу-у!...

...Сказав товариш Огре:

– Альошо, у мене болить голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

– Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси, і взяв склянку. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

...А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віолончель.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо – з далекого го-

рода загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала Новий рік.

Санаторійна зона³²

Сергію Пилипенкові

Із щоденника хворої: «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...» – Але я, власне, не про це. Я знаю, що наша санаторійна зона могла б бути прекрасним матеріалом для повісті. Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохатіш, мов Махно, мов вся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром), Майю – це теж псевдонім, сестру Катрю і Хлоню. Я нічого не сказала про метранпажа Карно, але він не тільки для анарха, – і для мене являється якоюсь серединою між живою істотою і фантомом. Взагалі можна погодитись, що повість про санаторійну зону мала б основний недостаток: схематизм... – Але треба завше мати на увазі:

³² [xxxiii] Вперше під такою назвою повість надрукована у журналі «Червоний шлях» (1924. – № 3), того ж року вийшла у збірці «Осінь». Востаннє, вже під назвою «Повість про санаторійну зону», з присвятою С. Пилипенкові видана у т. II «Творів». Подаємо найповніший текст за першодруком з урахуванням деяких подальших стилістичних авторських виправлень (переважно на шляху уникнення кальок з російської).

санаторійна зона – не театр маріонеток – це є розклад певної групи суспільства, за який (розклад) і за яку (групу) я не беру відповідальності.

.....

Після мертвої лежанки в санаторій приходить якесь непорозуміння: жінчина з благородного інституту, як вона каже, любила колись кадриль, і басить: «Пулжалуста! Пулжалуста! Свежії яєчки! Спеціально для здоров'я». А втім, у неї папіроси спеціально для здоров'я. Всього ж краму має на червінець. І лежить він у кошику. «Так що, шановна пані, – підходить до неї якийсь хворий: – ви мені вчора дали тухлі яйця». Жінчина з благородного інституту здивовано дивиться: «Хм!.. Йому ж всередину не залезіш!» – Хлоні така відповідь завше подобається. Він купує одну крашанку і прохає миршавого дідка подержати її, поки він вийме з кишені гроші... – І так проходять дні. Основною темою санаторійного будня буває так звана пуговка. Крутити пуговку – це крутити кохання в диких малинниках. Крутять пуговку, можна сказати, всі. Принаймні майже всі. «Ваш чоловік ревнивий?» – питає хтось когось. «Ну да!.. А що?» – «Та так!» – «Що так?» – хвилюється друга. «Та думаю сказати, що ви з (ім'ярек) крутите пуговку», – каже спокійно перша. «Я? Кручу пуговку? Чи ви не збожеволіли?» – «Ні!» – «І це серйозно?» – «Так!» Тоді друга раптом міняє тон: «Голубонько! Ну що ви робите? Він же у мене зовсім «іздьоргана» людина. Це ж його остаточно уб'є. Ну, голубонько (обіймає), невже мені так і не

можна ходити з мужчинами?» – «А де ви ходили? Кажіть!.. Ну?» – «Ну... ладно... ну... ходила... ну... в ліс... ну... що ж тут такого?» – «Звичайно, нічого! – знову спокійно каже перша. – Я вашому чоловікові це тільки й скажу, що ви ходили з (ім'ярек) у ліс». – «Що ви кажете? – і на обличчі другої жах. – Та ви ж його цим уб'єте!» – «Ну, ладно! – сміється перша. – Я не скажу. Але – умова: не підходьте до (ім'ярек) після цієї лежанки... Добре?» – «Будь ласка! на чорта він мені здався?» – і друга пильнує зробити найщиріше обличчя. Перша, усміхаючись, відходить. Тоді друга підбирає волосся і шипить крізь зуби: «Ну й нахалка! Шкода, що в тебе нема чоловіка!»... Але перша вже з (ім'ярек). – Але річ не в цьому. Зацікавлення метранпажем доходить все-таки свого апогею. Вранці, наприклад, бачили, що до нього приходив хтось із города. Оповідать, що Карно після першої лежанки стояв у густій яблуневій зарослі. Оповідать, що до нього підійшла – наче з землі виросла – фігура, очевидно, другий метранпаж. Поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з півгодини. Потім фігура зникла в бур'янах. «Наш метранпаж, – сміявся хтось, – пахне «нат-пінкертоном». – «Да! Мабуть, каналья!» – кидав другий. А втім, не всі ж і цікавляться Карно. Дехто просто гадає, що комусь, мовляв, хочеться зробити з нього надзвичайну людину. І тільки. Це ж бо розвага. Але в цих, між іншим, є ще інтереси. Принаймні саме тут і було чути, як один із хворих, розмахнувшись картою, кричав: «Віст!» – «Дозвольте! – зупиняв його другий. – Це

ж нечесно. Я так не граю в преферанс. Я так не можу грати вісім: ви заглядаєте в карти». – «Це ж коли?» – «А зараз!» – «І ви це смієте мені говорити?» – «А що ж... неправда?» – «Тоді ви – нахал!» – «Я – як?» Розгорявся скандал. Але підлітали і мирили. Це ті мирили, що вчора скандалили за «66». Розводили і питали: «Ну тепер гніву нема?» – «Нема!» – «А у вас нема?» – «Нема!» – «Тоді подайте руки!» – Але рук не подавали. – «Я не подаю принципово: негігієнічно!» – Тоді говорили, що гігієна спеціально для Німеччини, а нам на неї плювать! – «В данім разі плюють сіверяне, тільки не ми». – Тоді вияснялося, що «ми» орієнтуємось на закордон, бо там (sic!) Вишиваний...³³ А потім знову йшли балачки про те, інше. А потім відходив сірий санаторійний будень.

.....
«... і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок».

³³ [xxxiii] *Вишиваний Василь* (справжн. Габсбург-Льотрінген Вільгельм; 1895–1948) – австрійський принц. У 1918 р. очолював загони Українських січових стрільців, які у складі австро-угорських військ воювали проти Росії. У період Директорії – полковник Січових стрільців, був у військовому міністерстві петлюрівців. Автор збірки поезій «Минають дні» (українською мовою). Заарештований 1948 р. сталінськими агентами у Відні. Після тривалих допитів помер 18 серпня 1948 р. в Лук'янівській лікарні Києва.

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутка метнувся молодий голос і – пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальніми осоками, ще довго стояв над рікою.

– Ма-а-айо! – гукали безгранні простори.

На зоні конав присмерковий час. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусикувий пух. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура. – Стояло глибоке літо. – Над верандою жевріла голубоока саета³⁴вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледве чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по дорожці – суворий, в білому халаті, пенсне в землю. Він перевіряв останню лежанку. – На другому краю санаторійної зони суєтилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

– Ах, Боже мій! І сьогодні шоста палата? Де ж Майя?... Де ж, нарешті, анарх?... А-ах, Боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику і виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї і раптом кинула, повер-

³⁴ [xxxiv] *Саета* – сорт вишуканого тонкого сукна або високоякісний шовк.

таючись до койок з хворими:

– Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це ж неможливо! Який же це режим? – і пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і – в рупор:

– Аго-о-ов!

Насторожилась ріка і понесла озов на низини, на плеса, замираючи. – І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десятих міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею – своєю звичайною млявою ходою – величезний, волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидались фразами. Скоро заговорила і Унікум: вона ніколи в таких випадках не змовчувала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній говориться про Савонаролу,³⁵ про флорентійців, про аскетизм, жах, ридання і т. д., і все це – недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно, тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум змовкла: мабуть, і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анар-

³⁵ [xxxv] *Савонарола Джіроламо* (1452–1498) – італійський монах, проповідник, релігійно-політичний реформатор у Флоренції. Після падіння тиранії Медичі очолив уряд і провів ряд корисних реформ. Водночас закликав до аскетизму, нищив гуманістичну культуру. Це викликало обурення народних мас, внаслідок чого Савонарола був відлучений від церкви і страчений.

хову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмедя. Сказала – і все!

Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

– Хе... Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно, і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли б не Хлоня.

– А що то значить «тавонарола»? – спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

– Тантіменталізм – от що! – кинув дідок і захіхикав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, бо він вважав, що наша епоха – доба сентименталізму, і тому він не допустить, щоб хто-небудь глузував з цієї доби. Проте такі нелогічні висновки з'ясовувались просто. Хлоня писав по закутках патетичні новели, які потай і читав анархові. Взагалі Хлоню вважали «оригінальним пацанком»: то він метушився по зоні і щось викрикував, то бачили його з похилою головою в якійсь надзвичайній меланхолії. Жив він тут декілька місяців і за цей час чотири рази бігав до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично:

– Ну да! Ну да! Сентименталізм!.. Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обурились. Це ж неможливо! Який-небудь молокосос – і так поводитьсь з дорослими. Сестра мусить обов'язково

доложити ординатору. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він всерйоз приймає цю кличку? І що тут особливого? Невже Савонарола – таке погане ім'я?... Нарешті, чого ж анарх мовчить?... От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо, він просто рисується... А коли він істерик – треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло – вона звернулася до Хлоні:

– Навіщо ви так?... Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Вся ця історія давно йому обридла, і він не буде втручатися в неї. Анарх простягнув своє величезне тіло, і здавалося, що от-от тріснуть тендітні ніжки його койки і вона зі стогоном завалиться під цією грузною машиною.

А втім, таке припущення міг би зробити тільки той, хто не мав випадку зустрітися з анарховими очима. Була в цих очах і наївна простота, і романтична мрійливість.

Анарх уважно дивився на чисте прозоре небо, – там стояли пір'їнні памеги.³⁶ Він в цю хвилину просто химерив. Анарх бачив, як в небі росла хрустальна фортеця з немож-

³⁶ [xxxvi] Хмари (волинська говірка).

ливо синім фасадом. Він спостерігав, як по безкрайому горловому океану, починаючи свою повітряну путь від експериментальної ферми, пливли білі барашки на своїх білорунних човнах. Він майже нічого не бачив – не чув, крім синіх верховіть. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішкові якась неприємна нотка), – анарх почував би себе добре. Принаймні зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно, можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але ж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Анарх має на це докази.

Нарешті, всі ці ідіотські історії з Савонаролою, безперечно, не обходяться без Майї. Це ж вона ставить таке становище, котре дає ґрунт для балаканини з безпардонними натяками. Це ж вона назвала його Савонаролою.

Цікаво, що із трьох осіб, з якими зійшовся анарх на санаторійній зоні, саме – Хлоні, сестри Катрі і Майї, до останньої його найбільше тягнуло. Спершу анарх думав, що це з'ясується її фізичними якостями (Майя безперечно була красивою жінкою), що це з'ясується їхньою фізичною связю, але потім переконався: це не те. Іноді вона так тонко і безжалісно глузувала з нього, що анарх після цього майже з огидою згадував її довгі темні вії, під якими шулились нехороші вороні очі. Його навіть в такі хвилини не приваблювало її запашне тіло, яке вона завжди безсоромно демонструвала

під надто прозорим капотом.

Але – між іншим – якісь незрозумілі ланцюжки завжди його скріпляли з нею, і – цікаво – часто, побрівши у нікуди, анарх раптом натикався на Майю, наче саме тут він і призначив їй побачення. Проте й Майя ніколи не дивувалась з такої зустрічі: чи то й вона вважала її за звичайне явище, чи то просто не звертала на це уваги.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне, ніхто й нікого і не хотів ображати (виправдувався дехто) і зроблено невеличкий тарарам лишень для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм знову стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Розкидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Чекали вечері, щоб після неї попрямувати у білі суворі палати.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північному краю будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулась до анарха й сказала:

– Ну... як діла?

– Не знаю! – неохоче кинув анарх.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладила його волохату голову своєю вихолоною рукою:

– Ах ти, моя волохатко!

– Майо!.. Не треба! – тихо сказав анарх і взяв її не в міру

тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялась тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд, і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблука.

– Не тре-ба? – протягнула Майя і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась: – Савонаролочко! Він і досі тут?

І Майя легким рухом одкинула своє тіло до будинку.

Ну да! Біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відсіля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як дехто казав.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.